

HERMAN BOLLÉ U SRIJEMU

Izvorni znanstveni rad
UDK 72.071 Bolle, H.
726.52(497.5-3 Srijem)

IVAN KRAŠNJAK
Sokolska 17
HR-31500 Našice

U opusu arhitekta Hermana Bolléa važno mjesto zauzimaju djela nastala na području Srijema, odnosno dviju crkvenih jurisdikcija na tom području, katoličke Đakovačke ili srijemske biskupije te pravoslavne, Srijemsko-karlovačke eparhije. Nastanivši se 1879. g. u Hrvatskoj, H. Bollé razvija obimnu građevinsku djelatnost i to poglavito na području sakralnih gradnji. Bilo da se radilo o većim ili manjim restauracijama te novogradnjama, njegov je rad obilježio zadnju četvrtinu XIX i početak XX st. dajući ovom prostoru visokovrijednu arhitekturu strogog historicizma.

Sve je započelo mnogo ranije. 13. srpnja 1869. g.¹ u austrijskom gradu Steyeru umire projektant đakovačke katedrale Karl Roesner. Biskup Strossmayer, tražeći nasljednika i dovršitelja svog životnog djela, zove tada najvećeg neogotičara Monarhije, baruna Friedricha Schmidta. Dvije godine kasnije u Schmidtov atelje dolazi dvadesetsedmogodišnji H. Bollé.

Izidor Kršnjavi, prebivajući u drugoj polovici 70-ih godina u Beču, postaje posrednik Strossmayera i Schmidta te kasnije i samog Bolléa. "Izručujući biskupove poruke Schmidtu, dolazio sam često u njegov atelier, pa sam se tada upoznao s Bolléom, koji je izrađivao Schmidtove crteže za đakovačku crkvu."² Istovremeno je i sam Strossmayer upoznao Bolléa da bi u proljeće 1876. g.³ Bollé došao u Đakovo kao nadglednik poslova pri gradnji katedrale. Iako će se u Zagreb doseliti, kao što je rečeno, pred kraj 1879. g. Bollé je u tom razdoblju uvelike aktivan na nekoliko mjesta, bilo kao nadzornik Schmidtovih gradnji bilo kao već samostalni projektant.

Bolléa je Strossmayer zasigurno primio s velikim nadama i oduševljenjem, prepoznavši u njemu osobu koja je kadra stvoriti onakvu arhitekturu kakvu je biskup i sam u svojim promišljanjima zastupao. Iako u đakovačkoj katedrali još možemo nazrijeti tragove poetike romantičarskog historicizma - posebice odjeke bečke altlerchenfeldske crkve u općem dojmu njene unutrašnjosti - Strossmayer vremenom postaje pravi zastupnik strogog

historicizma, zastupajući prilikom restauracija violeledukovske stavove, a kod novogradnji razmišljajući o upošljavanju nekih od arhitekata strogog historicizma. Kada se 1874. g. dotiče prijedloga za gradnju nove župne crkve u Osijeku govori: "...ako nemislite crkvu novu bolje i umnije graditi, nego što je građena varoška kuća; onda je stoput bolje, da novac crkveni sirotinji podielite, a staru crkvu i nadilje ostavite, da svjedoči i na dalje naš nemar za višje svete svrhe, naš izopačeni ukus, kojim biva, da gradnje naše neumjetnikom povjeravamo dočim bi za istu a možebit i manju cieniu, Schmidt, Förstel, Hasen, Semper, Čipola, Zeri Bojto, Skala itd. osnove nam dali, koje bi gradu na čast služile i ljepšem slogu i ukusu medju nami put krčile."⁴

Kako je Schmidt tih kasnih 70-ih godina XIX. st. bio zauzet na teritoriju od Voralberga preko Šleske do Siebenbürgena, postaje jasno da ga se neće moći lako pridobiti za niz poslova koji su bili planirani. Istodobno, radeći na palači Akademije ili opremajući crkvu sv. Marka u Zagrebu, Bollé je pokazao da će biti kadar preuzeti na sebe velike narudžbe.

U novoj sredini Bollé nije bio najbolje prihvaćen u stručnim i javnim krugovima. Vrijeme je to kada se Strossmayer nije libio suprotstaviti i polemizirati preko tiska ne bi li Bollé dobio priliku izvesti gimnazijsku zgradu u osječkoj Tvrđi. S druge strane, nije mu pošlo za rukom da Bolléu osigura izgradnju osječke gornjogradske župne crkve.⁵

¹ Cepelić, Milko - Pavić, Matija: Josip Juraj Strossmayer, Zagreb 1900.-1904., Dio I, poglavlje XXVI-Stolna crkva (326-390), 333.

² Kršnjavi, Izidor: Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba, Iz mojih zapisaka; Hrvatsko kolo, knjiga 1., Zagreb 1905., 215-307., citat, 240.

³ Djelo navedeno u bilješci br. 1, 341.

⁴ J. J. Strossmayer: Stolna crkva đakovačka, Glasnik Biskupije Đakovačko Srijemske, br. 10., 31. 5. 1874., g. II, 78.

⁵ Šišić, Ferdo: Korespondencija Rački- Strossmayer, knjiga druga, od 6. 1. 1876. do 31. 12. 1881., Zagreb 1926.; Pismo 601., 20. 5. 1880., 265. i pismo 602., 26. 5. 1880., 266.

Ali, to idealno stanje potrajalo je svega nekoliko godina, točnije do 1885. g. Tada se Kršnjavi približava Khuenovoj politici te pristaje sudjelovati u organizaciji hrvatskog odjela na Budimpeštanskoj izložbi. Strossmayer mu to do kraja života nije oprostio. Budući da je istodobno vlada Bolléa ... "cijenila i povjeravala mu veći dio javnih radova"⁶ ... i on pada u biskupovu nemilost. Od vrijednog i stručnog arhitekta Bollé postaje ... "sebičnjak najskrajniji pangermanski!"⁷ Više nema potpora, primjerice na natječaju za gradnju gornjogradske crkve u Osijeku početkom 90-ih godina, dolazi i do gotovo bezobzirnog odbijanja pomaganja u financiranju obnove franjevačke crkve u Iloku, spomenika za čiju se restauraciju Strossmayer tako oštro zalagao još 70-ih godina XIX. st. Iz tog razloga Bollé nakon sredine osmog desetljeća izvodi na području Biskupije samo one projekte koji su ranije bili ugovoreni, da bi se s projektima za katoličke crkve ponovno javio poslije Strossmayerove smrti. Istodobno ne prestaje raditi na području Srijema, ali ovaj se put okreće drugim naručiteljima, srpskoj pravoslavnoj crkvi, restaurirajući primjerice manastir Grgeteg, crkvu Silaska Duha Svetog u Rumi ili planirajući veliku restauraciju saborne crkve sv. Georgija u Novom Sadu.

Da se politika nije uplela u ovu grupu ljudi, možemo samo zamisliti što bi još sve Bollé izveo u Biskupiji. Zasiurno bi postao Strossmayerov "dvorski arhitekt", ono što je primjerice za patrijarha Georgija Brankovića, upravo na srijemskom području, bio arhitekt Vladimir Nikolić.

U ovom će radu biti obrađena četiri objekta. Svi su oni nastali za potrebe katoličke crkve, dok će ostali objekti, zbog svoje kompleksnosti, biti ostavljeni za neku drugu priliku. Tako će dalje biti govora o restauraciji crkve Majke Božje Snježne kod Petrovaradina te novogradnjama župnih crkvi u Erdeviku, zemunskom predgrađu Franjindolu te u Čalmi. Iako je crkva u Franjindolu porušena poslije Drugog svjetskog rata, a ona u Čalmi se nije završila po Bolléovom projektu, ipak smatram važnim da i njih spomenem, budući da su veoma zanimljive po pitanju stila te tipologije historicističke sakralne arhitekture. U relevantnoj literaturi ne postoji neki značajniji osvrt na ovu grupu crkava, osim poglavlja u knjizi Milka Cepelića i Matije Pavića⁸, tako da se ovaj rad, uz te podatke, ponajprije temelji na podacima prikupljenima u onodobnoj periodici, sačuvanim Bolléovim nacrtima te nekim arhivskim dokumentima pronađenim u ostavštinama J. J. Strossmayera te I. Kršnjavog.

⁶ Szavits- Nossan, Bolléov nekrolog; Tehnički list, br. 20., 25. 10. 1926., god. 8., 311.

⁷ Djelo navedeno u bilješki br. 5, knjiga četvrta, od 2. 7. 1888. do 15. 2. 1894., Zagreb 1931.; Pismo 1122., 5. 12. 1889., 108.

⁸ Knjiga navedena u bilješki br. 1, I. dio, poglavlje XXVII, Crkve po biskupiji, 390-414.

*

"Znamenita je u Srijemu crkva "Gospe od sniega", udaljena od tvrđave Petrovaradina pol ure prama Karlovcem. Znamenita je ista crkva i glede svoga postanka i glede brestova stabla, koje se uz glavni drum pored crkve nalazi."⁹ Ova crkva, uz aljmaško svetište najpoznatije hodočasničko mjesto ne samo srijemskih i slavonskih katolika, već i onih s tadašnjih područja južne Ugarske - Bačke i Banata, prvo je Bolléovo restauratorsko djelo na teritoriju Biskupije¹⁰.

Što znamo o njenoj povijesti? U predturskom periodu stajala je na tom mjestu mala zidana kapelica posvećena Majci Božjoj.¹¹ Nakon prodora Turaka kapela se ruši. Na njenom mjestu dva pustinjaka podižu daščaru iskorištavajući izvore u blizini.¹² Te hladjane vode radi dolazahu Turci iz grada Petrovaradina i iz okoline, na taferić na vodicu hladnu, da se prodju, zabave, čista nauživaju zraka, nagledaju umilna prediela, a hladjane vodice napiju i njome se umiju."¹³ Kako su dva pustinjaka u međuvremenu od Turaka prikupili dovoljno novaca, koji su zaradili prodajom vode, odlučili su sagraditi malenu džamiju "... da tako namame svoje Turke bolje k'sebi, da dobiju više parâ."¹⁴

Poslije protjerivanja Turaka s tog područja dva isusovca, uz dopuštenje ostrogonskog biskupa, godine 1693. pretvaraju džamiju u kapelu posvećenu Začecu Bl. Djevice Marije te donose skulpturu koja se još i danas nalazi u svetištu. Pred samu veliku bitku 2. kolovoza 1716. g. vojske Eugena Savojskog protiv Turaka, austrijski general Siegfried Breuner uhvaćen je u izvidanju te, privezan lancima na već spomenuto stablo uz kapelicu, izmrcvaren i ubijen.¹⁵ Nekoliko dana kasnije, 5. kolovoza, na blagdan Snježne Gospe vojska Eugena Savojskog porazila je Turke. Prema legendi na bojištu je pronađena slika, kopija poznate slike iz rimske crkve S. Maria Maggiore, vjerojatno vlasništvo ili samog princa Eugena ili nekog od njegovih vojnika.

⁹ Stojanović, Mijat: Slike iz života hrvatskoga naroda po Slavoniji i Srijemu, Zagreb 1881., 28.

¹¹ Podatak iz brošurice Svetište Gospe Tekijske. Župniku Stjepanu Mileru zahvaljujem na pomoći i podacima kod mog posjeta Petrovaradinu.

¹² Crkva je poznatija po nazivu Tekije što je ostatak turskog naziva za samostan, odnosno boravište pustinjaka.

¹³ Okrugić, Ilija: Poviestna crtica postanka i daljeg razvitka Tekijah ili hodočasne kapele Tekijske Gospe kraj Petrovaradina grada, Novi Sad, 3.

¹⁴ Djelo navedeno u bilješki br. 9, ista stranica

¹⁵ Više podataka o ovom događaju, kojeg je posebno štovalo njemačko stanovništvo Srijema prenose njemački autori. Između ostalog: Lutz, Andreas: Die Breuner "Eiche" bei Petereardein Maria Schnee, Ein Heldenmal für einen Steirer aus Prinz Eugens Zeiten, izdano kao separat; Bailand, Hans: Die Breuner "Eiche", Deutsches Volksblatt für Syrmien, Ruma, god. I, br. 4. i 5.

U spomen na blagdan kada se bitka odigrala te na spomenutu sliku, kapela je promijenila titular. Drvo uz koje je preminuo grof Breuner postalo je simbol borbe protiv Turaka, a lanci kojima je bio vezan te njegov šljem i oklop čuvali su se u petrovaradinskoj oružarnici poput relikvija.

Nedugo poslije, obitelj grofa Breunera, dogradila je ispred džamije, koja je tada postala sakristija, crkveni brod duljine 2 hvata, da bi isusovci 1754. g. ponovno produljili kapelu tako da je njena dužina iznosila 8 hvata (oko 15 m).¹⁶ Istovremeno je crkva dobila zvonik. Gotovo više od stoljeća na crkvi se nisu izvodili neki veći zahvati.

I tako je ova skromna, ali veoma posjećena i štovana crkva dočekala pomalo trošna kraj XIX. st. Biskup Strossmayer na proputovanju Srijemom 1878. g. zaustavio se i u Petrovaradinu te posjetio župnika Iliju Okrugića. Između ostalog Okrugić mu je povjerio svoje zamisli o restauraciji crkve te zatražio biskupovu pomoć. "Preuzvišeni! ja živo mislim na restauraciju kapele; novaca sam hvala Bogu dosta sabrao, samo eto molim vas, da mi kažete, kako da ju prema njenoj historičkoj prošlosti a i prema mjestu, s koga se eto Bačka i Banat gleda, restaurira."¹⁷ Strossmayer je preporučio župniku Bolléa i obećao mu da će ga poslati u Petrovaradin kada iz Beča bude došao u Đakovo. Bollé je izradio "dva suslična si nacrt"¹⁸ i s restauracijom se 1879/80. g. moglo započeti.¹⁹

Kako o toj restauraciji nema meni poznatih arhivskih podataka niti opširnijih onodobnih novinskih izvještaja, a treba spomenuti i da se i sami Bolléovi nacrti nisu sačuvali, moramo se poslužiti rijetkim opisima, jednom grafikom iz 1820. g.²⁰ te samom građevinom kako bi vidjeli do kojih je promjena došlo na objektu.

Crkva je do obnove bila klasična srednjoeuropska barokna građevina. Duljine oko 15 m, svetišta nižeg od broda te zvonika natkrivena vitkom baroknom lukovicom smještenom bočno od svetišta. Pročelje crkve dijelila su četiri pilastra na tri polja. U središnjem

se nalazio portal nadvišen trokutastim zabatom, iznad njega prozor te na vrhu mala niša sa skulpturom. Bočna polja imala su samo niše sa skulpturama u razini prozora središnjeg polja. Pilastri pročelja nosili su grede i trokutasti zabat. Brod crkve nadkrivao je krov na dvije vode.

Slično kao kod crkve u Mariji Bistrici, koju je Bollé u to vrijeme obnavljao, pred njim su bila dva zadatka: povećati građevinu, da bi ona mogla primiti veći broj vjernika-hodočasnika i, što je važnije, preurediti ju tako "...da u istinu svom povjestničko slavnom i hodočastnom mjestu odgovara."²¹ XIX. st., a time i Bollé, primjenjivali su kod restauriranja spomenika nekoliko načela: ili se uzor za novi izgled građevine preuzimao iz vremena njenog prvog spominjanja ili se, što je češći slučaj, pokušavao rekonstruirati onaj arhitektonski sloj u kojemu je građevina trebala doživjeti svoj umjetnički vrhunac, a koji se zbog različitih okolnosti nije uspio realizirati u cjelokupnosti. Spomenimo samo zagrebačku ili iločku franjevačku crkvu kao odlične primjere ovog drugog principa. No, kod ove crkve postupilo se na drugačiji način. Za nju se dobro znalo u kojem je vremenu nastala, ..."u vieku, kad je estetika u grobu ležala"²², u baroku. S obzirom na to, crkvi se namijenio medijevalizirajući izgled, oblici na razmeđu prelaska romanike u gotiku, neka vrsta *Rundbogenstila*, ispunjavajući tako jednu od bitnih odrednica sakralne arhitekture XIX. st. u kojoj je srednjovjekovni stil ideal. Istodobno, ne treba zanemariti uzor u đakovačkoj katedrali, koji ćemo spomenuti nešto kasnije.

Što dakle Bollé radi? Ruši glavninu baroknih dijelova, a one koji su preostali preoblikuje u novom stilu. Time su od stare građevine, najvjerojatnije, preostali samo perimetralni zidovi svetišta i broda.

Na mjestu džamije podiže svetište kvadratnog tlocrta s upisanom polukružnom apsidom, kupolom te lanternom nad njim. Iza apside se izgrađuje jednostavna sakristija kvadratnog tlocrta. Oba ta elementa koso izlaze iz glavne osi građevine. Koji su razlozi takvog odstupanja nije poznato, jesu li se tako htjeli očuvati dijelovi džamije, odosno onog prvobitnog i najsvetijeg prostora crkve? Prostor svetišta, duljine dva traveja, niži je za jednu stepenicu od samog potkupolnog prostora. Bočni zidovi otvoreni su uskim, visokim i lučno zaključenim prozorima, a s unutrašnje strane zid je artikuliran pilastrima lisnatih kapitela. Cijeli prostor nadsvođen je s dva križna svoda. Prostor broda, širi od svetišta, odvojen od njega trijumfalnim lukom te stepenicom, svojim konstruktivnim i dekorativnim dijelovima ponavlja oblike upotrijebljene u svetištu. Veća visina i širina broda determinirala je samo veće

¹⁶ Izvori se u potpunosti ne slažu s duljinom crkve. Prema jednom crkva je produljena tako da je njena duljina iznosila tada 8 hvata (vidi bilješku br. 12., str. 5.), a prema drugom na postojeći korpus crkve nadograđeno je još 8 hvata, tako da bi prema tome njena duljina iznosila 10 hvata. (vidi bilješku br. 8., 403.)

¹⁷ Vidi djelo navedeno u bilješci br. 8., 403.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Točan datum početka obnove nije mi poznat, dok se posveta obavila 4. 8. 1881. Cjelokupna obnova stajala je 17 000 for., a činjenica da je samo "tehnički" dio obnove crkve u Mariji Bistrici stajao 19 693 for. (Obzor, br. 8., 11. 1. 1887., god. 7., 4.) govore o razmjerima jedne, odnosno druge obnove.

²⁰ Grafika preuzeta iz djela Schams, Franz: Topographische Beschreibung von Pererwardein und seinen Umgebung, Pešta 1820. objavljena u djelu navedenom u bilješci br. 14., 161.

²¹ Vidi djelo navedeno u bilješci br. 12., 5

²² J. J. Strossmayer: Nekoliko rieči o stolnoj crkvi zagrebačkoj, Katolički list, Prilog broju 36., 13. 9. 1874., god. XXV, 2.

dimenzije prozora te primjenu parova pilastara. Nad kapitelima je kroz cijelu građevinu provedeno široko gređe, gotovo barokne profilacije, dok dvostruki parovi pojasnica odvajaju svodna polja križnog oblika kao i onih u svetištu.

Najmarkantnija izmjena dogodila se na pročelju crkve. Pred brodom su prigrađena dva masivna zvonika između kojih se smjestilo predvorje crkve. Kao najdominantnijem prizoru građevine pročelju je i u dekorativnom smislu poklonjeno najviše pažnje, ali za razliku od drugih Bolléovih građevina (navedimo ponovno crkvu u Mariji Bistrici) ono je maksimalno pročišćeno te akcentirano samo s nekoliko elemenata koji determiniraju stil novoobnovljene crkve. Središnja zona pročelja, stiješnjena između dva zvonika, na svojoj plohi ima samo tri elementa: neoromanički oblikovani portal i rozetu, te dva mala četverolista nad vijencem iznad portala. I portal i rozeta dobri su radovi, precizne izvedbe te na ravnoj plohi još više dolazi do izražaja njihova dekoracija. Glavni naglasak stavljen je na obradu zvonika. Sve tri etaže, smještene na visoki sokl, oblikovane su repeticijom izduženog i polukružno zaključenog polja bilo da se radi o biforama prve i treće etaže ili slijepim lukovima druge. Mali pravokutni prozori usječeni u zidnu masu druge etaže simetrično su postavljeni u dva kosa niza. Vijenci koji dijele etaže zvonika presijecaju središnje polje pročelja lučno se povijajući iznad portala ili tvoreći trokutasti zabat nad rozetom. Razumljivo je da su simetrično oblikovane i kape zvonika stožastog oblika s manjim stošcima uz njihove baze.

Uzor oblikovanja pročelja ne treba tražiti daleko. Dovoljno je, kao što je navedeno, prisjetiti se fasade katedrale u Đakovu pa će nam biti jasno u kojoj je mjeri ona poslužila kao uzor crkvi na Tekijam. Svi elementi su ovdje, pročišćeno pročelje, polukružno zaključen portal, rozeta, trokutasti zabat nad njom, bifore zvonika te stožaste kape zvonika.

Ostale fasade crkve jednostavno su obrađene plitkim pilastrima i vijencem visećih arkadica. Jedini veći naglasak je na lanterni koja svojom širinom te kupolicom na vrhu prekrivenu limom daje crkvi orijentalizirajući izgled. Možda je to sjećanje na staru džamiju na kome je svetište nastalo. Na vrhu lanterne, kao simbol pobjede kršćanstva nad islamom, postavljen je križ povrh polumjeseca.

I dok vanjština crkve, od svoje izgradnje, nije promijenila izgled, u njoj su se unutrašnjosti dogodile veće preinake²³. U crkvi su se nalazila tri negotička

oltara. Dva su bila postavljena uz trijumfalni luk, a treći, glavni, nalazio se u podkupalnom prostoru. Glavni je oltar bio neobične izvedbe. Naime, i s jedne i s druge njegove strane nalazila se slika, tako da se služba Božja mogla obavljati na dva mjesta. S njegove prednje strane nalazila se spomenuta slika Majke Božje Snježne, a sa stražnje slika tzv. Beogradske Bogorodice, slike koju su isusovci donijeli bježeći iz Beograda 1739. g. Svi oltari su nabavljeni u tirolskoj radionici Ferdinanda Stuflessera za 960 forinti.²⁴ Jedini ostatak ovih oltara su njihovi reljefi smješteni na zidovima svetišta. Nabava oltara iz tirolske radionice za neko Bolléovo djelo pomalo je neobična, ali treba imati na umu da u vrijeme pregradnje još nije bila osnovana Obrtna škola čiji će profesori-majstori sudjelovati u opremama svih kasnijih Bolléovih projekata. S druge strane, obnova nije bila tako velika da bi se zbog nje organizirala radionica u kojoj bi obrtnici izrađivali potreban namještaj, kao što je to bio slučaj s obnovom Marije Bistrice. Kako je crkva bila oslikana, a sačuvao nam se podatak da ju je oslikavao Stjepan Jakobović, te kako su izgledali njeni vitraji, ne znamo.²⁵ Jedini preostali dio nekadašnje dekoracije su keramične pločice broda s motivima vegetabilne dekoracije, neizostavni element opreme svakog historicističkog prostora.

O Bolléovom autorstvu ove resturacije nema sumnje, iako je zbog nekih svojih netipičnosti postojala određena skeptičnost prema tom podatku. Prema nekim navodima restauracija crkve pripisuje se novosadskom graditelju György Molnaru (1823.-1901.) i njegovom pomoćniku Josefu Csoseku²⁶, ali suvremenik tih radova M. Cepelić jasno navodi Bolléa kao projektanta, tako da Molnaru i Csoseku možemo sa sigurnošću pripisati izvođenja i nadgledanje radova, budući da je Bollé, kao što je već više puta rečeno, u to vrijeme samo povremeno boravio u Đakovu te radio na nekoliko projekata.

Na drugoj strani Srijema, nekoliko godina poslije ove restauracije, po Bolléovom projektu izvedena je crkva sv. Mihaela u Erdeviku.²⁷ Povijest gradnje ove građevine veoma je duga i pokazuje u kojoj su mjeri zakonske mjere ometale i onemogućavale njenu izgradnju. Župa u

²⁴ Glasnik Biskupije Bosanske i Srijemske, br. 15., 15. 8. 1891., god. XIX, 164

²⁵ Vidi djelo navedeno u bilješki br. 10. (njemački dio teksta, napisao I. Matoš). Ništa više o osliku nam ne govori niti I. Okrugić (knjiga navedena u bilješki br. 12). On spominje da je u kupoli tornja, odnosno lanterne naslikana zvijezda, te navodi natpise na latinskom jeziku koji su se nalazili po svodovima crkve.

²⁶ Isto.

²⁷ Dijecezanski muzej u Zagrebu, Zbirka građevinskih nacрта, sig. II/13. U zbirci se čuva 7 nacrti: 1. Pročelje, 2. Tloct prizemlja, 3. Tloct u razini prvog kata, 4. Perspektivni pogled, 5. Detalj pročelja, 6. Glavni oltar, 7. Orgulje.

²³ 1976. g. započela je cjelokupna obnova svetišta koji je zalaganjem upravitelja svetišta Stjepana Milera i Stjepana Sokolovića provodio arh. Antun Drk iz Petrovaradina. Obnovljena je vanjština crkve, a u unutrašnjosti su zamijenjeni oltari i postavljeni novi vitraji. Novoobnovljena crkva posvećena je 31. svibnja 1977. g. (podaci iz djela navedenog u bilješki br. 10)

Erdeviku osnovana je 1863. g., do tada je bila filijala župe u Kukujevcima.²⁸ Budući da je dotadašnja kapela izgorjela 1860. g., vjericima je kao bogomolja služio neprikladan prostor pokraj župnog stana. Kako je broj katolika 1880. g. narastao na oko 1200, (a činili su ga većinom doseljeni Nijemci iz Ugarske), pitanje izgradnje crkve postalo je alarmantno.

Već 1878. g. Strossmayer je planirao uposliti Bolléa kao projektanta crkve. "Ja sam s g. Bollé-om glede gradnje crkve u Erdeviku govorio, te će se moj brat po želji Vaše Preuzvišenosti, neposredno na njega obratiti i s njim dogovarati"²⁹, piše poznati zagrebački liječnik August Lobmayer, brat erdevičkog župnika istog imena, biskupu Strossmayeru. Župnik se 1880. g. obraća na Vladu koja: "...saznavši za ovu potrebu i znajući, da župa nema patrona, doznači erdevičkoj kat. občini kao pripomoć u ime gradjevnog troška 9000 for."³⁰

Trebale su proći dvije godine da bi se ponovno postavilo pitanje gradnje crkve. 3. svibnja 1882. g. u selu je održana "doprinosbena rasprava" o prikupljanju novca za gradnju crkve koju je vodio podžupanijski pisar Josip Marković³¹. No, kako je stanovništvo živjelo u "...tegodnih današnjih okolnostih, gdje narod težkom mukom silne i različite namete i poreze smagati može..."³² trebalo ga je nagovoriti što je rečenom pisaru, župniku i podžupanijskom mjerniku Bukviću i uspjelo te je prikupljena svota od 10 000 for. (od potrebnih 30 000 for.), a narod se obvezao da će još dati i za "...sve propisane račune i podvozne radnje..."³³ U prinose se uključio i vlastelin knez Livio Odeschalchi koji je poklonio zemljište u samom središtu mjesta, a njegov je izaslanik izvjestio da će knez pomagati i kod daljnjih troškova. Erdevik je tako trebao "...za kratko vrieme imati liepu crkvu u romanskom stilu sagradjenu."³⁴

U cijelu situaciju umiješao se i Kršnjavi koji je ustao protiv prakse Vlade koja je od župnikâ zahtjevala da se crkve izvode po nacrtima njenih inženjera dok bi

unutrašnje opremanje bilo povjereno ukusu i materijalnim mogućnostima župnika. Kršnjavi je smatrao da kod gradnji sakralnih objekata projekiranje treba povjeravati školovanim arhitektima, dobrim poznavateljima sakralne umjetnosti.³⁵ 1. ožujka 1883. g. Kršnjavi piše Strossmayeru: "...Današnjom poštom šaljem crtež koji silom hoće vlada oktroirati župniku u Erdeviku, tj ne vlada već vladini inžiniri. Pošto vlada daje subvenciju oni tvrde da si župnik nesmije platiti posebne osnove već mora upotrebiti tu ružnu, jer mu se badava daje... Vaša preuzvišenost je kako čujem obećala prinos za tu crkvu - ne bi li u ime toga htjela naručiti kod našeg društva dobru osnovu?"³⁶ Strossmayer je poslušao Kršnjavog i već krajem svibnja 1883. g. Bollé je u Erdeviku te obećaje da će se "...jošte ovog ljeta temelj crkvi moći položiti...bit će koncem dojučeg ljeta dogradjena."³⁷

Iako su nacrti već tada bili dovršeni, a građevinski materijal i poklonjeno zemljište pripremljeni, s dozvolom za gradnju se otezalo sve do kraja 1888. g. Tada je župnik odlučio preuzeti stvar u svoje ruke te se početkom ljeta zaputio banu u Zagreb i tadašnjem predstojniku Odjela za bogoštovlje i nastavu Stjepanu Spevecu koji "...odobri osnovu i ujedno povjeri provedbu iste gradj. savjetniku Bolléju."³⁸ I tako se nakon punih deset godina moglo pristupiti gradnji. 19. svibnja 1889. g. povjerali su župnik i Bollé izvedbu gradnje graditelju Antunu Vaškoviću iz Segedina, a 26. kolovoza iste godine u pet sati ujutro ..."zakopa župnik u ime Boga trojednoga tri puta u zemlju, a za njim svi ostali članovi gradjevnoga odbora"³⁹. Za nešto više od mjesec dana, 29. rujna, na dan titulara crkve sv. Mihaela, zidovi crkve, bez zvonika, bili su podignuti do razine 1 m iznad tla, da bi 25. studenog iste godine crkva bila pod krovom. Iduće građevne sezone gradnja je nastavljena. Od 12. ožujka 1890. g. pa do blagdana Duhova u crkvi su izvedeni svodovi, izgrađen je zvonik te je na vrh njegove kape postavljen križ. Od tada se nastavilo s uređenjem unutrašnjosti crkve, da bi mitrovački župnik Pavao Müller 23. studenog 1890. g. obavio posvetu.⁴⁰

Svojim stilskim oblicima i organizacijom prostora crkva je klasičan primjer neogotičke župne crkve. Tlocrt joj se sastoji se od nekoliko elemenata. Pred pročeljem je smješten zvonik koji ujedno služi i kao predvorje

²⁸ Schematismus cleri diocesum Bosnensis seu Diacovensis et Syrmienensis canonice unitarum pro anno a Christo nato 1888, Osijek 1887., 51., Cepelić (vidi djelo navedeno u bilješki br. 8., 397.) krivo navodi da je "...još godine 1864. filijal župe kukujevačke"...

²⁹ Arhiv HAZU, Korespodencija biskupa Strossmayera, sig. XI, Lob. Au. 12

³⁰ Vienac, br. 5., 31. 1. 1891., god XXIII, 80

³¹ Srijemski Hrvat, br. 37., 10. 5. 1882., god. V, 3. i Pozor, br. 108., 11. 5. 1882., god. IV, 3

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ Pozor, br. 108., 11. 5. 1882., god. VI, 3. Niti Srijemskom Hrvat u niti u Pozoru ne navodi se projektant crkve, po svemu sudeći to je mjernik Bukvić.

³⁵ Više o tome: Maruševski, Olga: Iso Kršnjavi kao graditelj, Zagreb, 1986., 123.

³⁶ Pismo se navodi u bilješki br. 19 gore navedenog djela, ista stranica. Po svemu sudeći Kršnjavi u ismu misli na projekt mjernika Bukvića.

³⁷ Srijemski Hrvat, 26. 5. 1883., br. 42, god. 6., 2

³⁸ Viesti Društva inženjera i arhitekata, br. 6., 26. 9. 1894., br. 6., 74-75.

³⁹ Isto, 74.

⁴⁰ Glasnik Biskupije Bosanske i Srijemske, br. 23., 15. 12. 1890., god. XVIII, 241.

crkve. Bočno od njega postavljene su dvije prostorije istog tlocrta, desna u kojoj je smješteno stepenište za kor te lijeva u kojoj se nalazi krstionica u prizemlju te prostorija iste veličine na katu. Pristup do nje vodi s pjevališta. Na tijelo zvonika nastavlja se crkveni brod podijeljena na tri traveja. Prostor broda odijeljen je od užeg svetišta tirjurnalnim lukom. Bočno od svetišta nalaze se dva tlocrtno jednaka, ali funkcionalno različita prostora. Onaj na lijevoj strani služi kao sakristija dok je onaj na desnoj izvana otvoren te služi kao kapelica. Prostor crkve zaključen je peterokutnom apsidom.

Crkva je izvedena u ožbukanoj opeci, izvana obojenoj zelenkasto-žučkastom bojom, ... "a u žbuki su označene kamene sljubnice."⁴¹ Na vanjskim fasadama dosljedno je proveden neogotički repertoar oblika. Kontrafore, postavljene više kao odlike stila, a ne iz konstruktivnih razloga, okružuju čitavu građevinu, na pročelju postavljene koso, na brodovima okomito na zide, a na apsidi prateći njen poligonalni oblik. Vertikalizam gotike posebno je naglašen u pogledu na pročelju crkve nizanjem različitih elemenata. Od niske sakristije i kapele, kosih krovova prostorija uz zvonik te strmim zidom pred konstrukcijom krova, čitav pogled usmjeren je na zvonik. Zvonik, visine 53,50 m, podijeljen je na četiri etaže nejednakih visina odijeljenih vijencima gole opeke. Portal crkve izvučen je iz mase zvonika. Polja iznad portala rastvorena su na svim stranama, gdje je to bilo moguće, prozorima i to na drugoj i trećoj etaži biforom te na četvrtoj širokom monoforom. Cijeli zvonik kruni visoka piramidalna kapa zvonika s četiri kućišta za sat.⁴²

Ostale fasade rastvorene su prozorima i to biforama na bočnim zidovima te monforama na apsidalnim zidovima. Krov crkve prekriven je crijepom ... "i ukrašen modro-mrkom šarom."⁴³

Unutrašnjost crkve zadržala je svoju izvornu opremu, što je veoma rijedak slučaj Bolléovih crkava, tako da u njemu možemo osjetiti svu snagu historicističkog sakralnog prostora. Sav crkveni namještaj izrađen je od drveta te zajedno s bogatom, ali decentnom vegetabilnom ornamentikom zidnog oslika u potpunosti odaje Bolléovo autorstvo. Ograda pjevališta s, prema prostoru broda, izbačenim središnjim dijelom, zajedno s prospektom orgulja pokriva čitav ulazni dio crkve. Mehanizam orgulja, rad tvrtke Heferer iz Zagreba,⁴⁴

smješten je u drveno peterodjelno kućište izvedeno također po Bolléovim nacrtima. Uz trijurnalni luk postavljena je poligonalna propovjedaonica s bogato dekoriranom nebnicom. Uz dva bočna oltara, posvećena Bogorodici i sv. Stjepanu Ugarskom, glavni element crkve je glavni oltar. Smješten u apsidu, gotovo iste visine kao i ona, izvanredan je primjer historicističke oltaristike. I ponovno se, kao i kod svakog obrtničkog rada Obrtne škole, trebamo zapitati komu odati priznanje, Bolléu koji je vješto iskoristio gotički repertoar oblika u gradnji prozračne konstrukcije ili majstorima, učenicima pod vodstvom Ivana Budickog⁴⁵ koji su do zadnjeg detalja oprostori nacrt. Uz bogatu ornamentiku na oltaru se nalaze i skulpture, Bogorodica i sv. Josip bočno od oltarne pale, skulptura Krista u vrhu oltara te dva anđela adoranta uz svetohranište. Oltarna slika kopija je slike sv. Mihaela P. Corneliusa, a rad je prof. Josipa Bauera⁴⁶.

Uz spomenutu polikromiju zidova treba navesti i vitraje, izrađene u radionici Neuhauser u Innsbrucku.⁴⁷ Oni u svetištu s figuralnim motivima, dar su kneza Odeschalchija, obitelji Zsitvay te braće Lobmayer, dok su oni u brodu crkve ... "izrađeni tako, te naliče sagovima u narodnom stilu."⁴⁸ Od ostalog crkvenog namještaja i pribora treba spomenuti dva kandelabra, prvobitno smještena uz glavni oltar te ogradu od kovanog željeza pred njim, oboje rad Obrtne škole koja se u ovoj crkvi ... "u najljepšem svjetlu pokazala."⁴⁹

Od nedavna se postavlja pitanje je li Bollé izrađivao kompletne projekte za sve crkve koje je gradio? Budući da je 80-ih godina 19. st. izvodio niz zahtjevnih i opsežnih objekata to pitanje je i opravdano. Po tadašnjim zakonima mladi školovani arhitekt trebao je jedno vrijeme raditi u državnoj službi te kod već iskusnog arhitekta. Tako, primjerice, znamo da je nekoliko godina, započevši od 1884. g., u Bolléovom ateljeu radio arhitekt Ćiril Metoda Iveković⁵⁰, a u periodu od 1886. do 1891. g. arhitekt Martin Pilar⁵¹. Kako su obojica radila u razdoblju projektiranja,

⁴⁵ Isto. Glavni oltar stajao je također 2000 for. Usporedbe radi treba između ostalog spomenuti oltare sv. Ladislava i Bogorodice u zagrebačkoj katedrali i glavni oltar u župnoj crkvi u Granešini kao primjere istog stila. Oltari u zagrebačkoj franjevačkoj crkvi, oni u crkvi sv. Martina u Dugom Selu ili glavni oltar u iločkoj franjevačkoj crkvi (svi kasnije izvedeni) iako neogotički u nekim detaljima imaju dodira sa secesijom.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Vidi djelo navedeno u bilješci br. 40., 114.

⁴⁸ Isto, 116.

⁴⁹ Prosvjeta, br. 18., 15. 9. 1894., god. II, 563.

⁵⁰ Marković, Slavica: Ćiril Metoda Iveković, Zagreb 1992., DPUH knj. LV, 11.

⁵¹ Jurić, Zlatko: Arhitekt Martin Pilar - zagrebački radovi 1889 - 1900., Radovi Instituta za povijest umjetnosti 18, Zagreb 1994, 153-167., navedeni podatak str. 153.

⁴¹ Vidi djelo navedeno u bilješci br. 37.

⁴² 90-ih godina je na crkvi oštećen zvonik te nekoliko vitraja koji su, kao i čitava crkva, nedavno obnovljeni nastojanjima župe te pod stručnim nadzorom Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Novog Sada. Zahvaljujem gđi. Radovanki Gulan, djelatnici Zavoda, na ustupljenom materijalu u vezi ove crkve, ali i ostalih obrađenih u ovom radu..

⁴³ Danica, Župna crkva u Erdeviku, R...ć, 1902., 113-117., 114.

⁴⁴ Orgulje su stajale 2000 for. (vidi bilješku br. 35., 74.)

odnosno gradnje crkve u Erdeviku zanimljivi su njihovi prilozi tom djelu, iako u cjelini Bolléovo autorstvo ne dovodimo ni u kojem slučaju u pitanje.

Tako Č. M. Iveković u svojoj autobiografiji tvrdi: "Odmah sam dobio zadatak (poslije ulaska u atelje op. a.) da napravim potpuni projekt s proračunom troškova prema uputama i skicama savjetnika Bolléa za katoličku župnu crkvu u Ravnoj Gori. Nakon završetka tog rada dobio sam isti zadatak za katoličku župnu crkvu u Erdeviku, a nakon nje dovršenje projekta za pregradnju grkokatoličke crkve u Zagrebu, Gornji grad (Herrengasse)."⁵² Vidjeli smo da su planovi, skice za ovu crkvu bili gotovi 1883. g., dakle godinu dana prije dolaska Č. M. Ivekovića i da njegovu tvrdnju treba uzeti s rezervom.⁵³ Slučajevi da mlađi suradnici arhitekata rade na projektima, tako da detaljiziraju planove, nije neobična za ovo razdoblje, štoviše to je i pravilo. Spomenimo samo Bolléove radove na detaljiziranju planova dakovačke katedrale ili palače HAZU u Zagrebu.

S druge strane, pismenih podataka o ulozi arhitekta M. Pilara u gradnji erdevičke crkve nemamo, ali su nam se, za razliku od Ivekovića, sačuvali među Bolléovim planovima i dva Pilareva projekta, signirana te datirana u kolovoz 1888. g., dakle godinu dana prije same gradnje⁵⁴. Je li naručitelj htio novi projekt ili je Pilarev rad samo školski zadatak projektiranja župne crkve, ne znamo. U projektu Pilar mijenja sam stil crkve približavajući je romaničkom leksiku, primjenjujući obli umjesto šiljastog luka. U unutrašnjost uvodi drveni strop nad crkvenim brodom. Upravo na tim elementima vidimo razlike Bolléovog i Pilarevog pristupa. I dok Bollé kroz čitavu građevinu, od poda do stropa, dosljedno provodi jedan stil, Pilar smješta na gotički korpus crkve romaničke elemente. Pilarev portal, gotovo renesansnih odlika, kod Bolléa bi bio potpuno nezamisliv.

Erdevička crkva, zajedno s nekolicinom ostalih Bolléovih radova, bila je predstavljena na Milenijskoj izložbi u Budimpešti⁵⁵ te, ako spomenemo i činjenicu da je to jedna od najopisivanijih Bolléovih crkvi u onodobnom tisku, jasno nam je da je smatrana svojevrsnim uzorom župne crkve i dokazom kako se s relativno malo novaca, (a utrošeno je oko 40 000 for.), može sagraditi stilski dobra te funkcionalna crkva.

⁵² Vidi djelo navedeno u bilješci br. 49.

⁵³ Kod grkokatoličke crkve u Zagrebu Iveković si u cjelosti pripisuje izradu projekata.

⁵⁴ Dijecezanski muzej u Zagrebu, Zbirka građevinskih nacрта, sig. II/13. Tamo se nalaze dva nacrt: 1. Prednje i pobočno pročelje, 2. Tlocrt i poprečni presjek.

⁵⁵ Kraljevine Hrvatska i Slavonija na tisućgodišnjoj zemaljskoj izložbi kraljevine Ugarske u Budimpešti 1896., Zagreb 1896., 6., skupina I, br. 42-43.

*

Idući objekt, svakako najmonumentalnija crkva u ovom nizu, ali i među svim Bolléovim novogradnjama, je crkva sv. Vendelina u zemunskom predgrađu Franjindolu (Franzensthal, Franjin dô). Smještena u planski izgrađeno naselje, dominirala je ovim dijelom Zemuna. Kako je Franjindol bio nastanjen Nijemcima, koji su u većini iselili poslije Drugog svjetskog rata, crkva je ostala van funkcije te je srušena do temelja u razdoblju od 1947. do 1957. g. te je na njenom mjestu podignuta škola.⁵⁶

Naselje Franjindol osnovano je 1816. g.⁵⁷ doseljnicima iz banatskog Lazareva (Lazarfeld) te je poslije Nove Pazove drugo mjesto u Vojnoj krajini planski naseljeno čisto njemačkim stanovništvom. Cijele prepiske vođene su od mjeseca travnja do kolovoza 1816. g između nadležnih ustanova i naseljenika te im se na kraju i odobrilo naseljavanje. Predgrađu je isprva bilo ime Siegenthal, ali je riješeno da se novonaseljnom području da ime po caru Franji I, što je tijekom studenog, odnosno prosinca iste godine i provedeno.

Uskoro po doseljenju stanovništva, 24. listopada 1816. g., dozvoljena je gradnja kapele, a dogovor s rimokatoličkim župnikom o obvezama župljana sklopljen je mjesec dana ranije, 31. kolovoza.⁵⁸ Budući da se stanovništvo godinama povećavalo, javila se i potreba za većim i prikladnijim crkvenim prostorom. I kada se mislilo da će se novac dobiven od vojske, koja je na tom području prebivala 1854. g, izgraditi crkva, gradski je magistrat odlučio upotrijebiti novac u druge svrhe.⁵⁹

Početkom 80-ih godina ponovno se javilo pitanje gradnje crkve, a time i odvajanja župe od one u samom gradu. Opravdanost te molbe saželi su župljani u ovih nekoliko novinskih redaka: "*Der Weg nach der Stadt zur Kirche ist doch ziemlich weit, besonders für alte Leute und Kinder; dann wünschte man, dass regelmässig deutsche Predigt gehalten werden, während in der Stadt in Berücksichtigung der gemischten Bevölkerung, einmal deutsch, einmal kroatisch gepredigt werde.*"⁶⁰

Ali, kako su prolazile godine, a nije se poduzimalo ništa, zemunski župnik Vilim Korajac obratio se 1885. g. neposredno biskupu Strossmayeru. Kako je već bilo

⁵⁶ Rukavina, Vlatko: Hrvati stvaraoци u Zemunu, Zemun 1999., 105.

⁵⁷ Više o osnivanju Franjindola u: Soppron, Ignaz. Monographie von Semlin und Umgebung, Semlin, 1890., 345.; Marković, Petar: Zemun od najstarijih vremena pa do danas, Zemun 1896., 118.; Haller, Hermann: Syrmien und seine Deutschtum, Leipzig 1941., 31-32.; Čelan, Lazar: Postanak Francenstala kao ratarskog naselja u Zemunu, Zadružni arhiv 7, Novi Sad 1959., 165. - 172.

⁵⁸ Čelan, Lazar, djelo navedeno u bilješci br. 53., 171.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Syrmier Post, br. 26., 4. 9. 1881., god. I, 2

prikupljeno dovoljno novaca, oko 45 000 for., te je od grada dobiveno zemljište, župnik nije vidio razloga da se ne počne s ozbiljnijim razmišljanjima o gradnji crkve. Biskup mu je preporučio Bolléa i planovi za crkvu bili su gotovi do početka 1886. g.⁶¹ Za stil crkve odabran je gotički ..."i to iz doba ranije najčistije gotike"⁶², a materijal kojim će se crkva graditi biti će opeka. Svi župljani nisu se složili s izborom stila iz dva razloga, htjeli su imati crkvu kakva je već oko stotinu godina bila uobičajena u Vojnoj krajini, dakle varijantnu dobro prokušane barokno-klasicističke građevine, a drugi razlog, pomalo neobičan, bio je taj što bi, po njima bilo, mnogo teže proširivati gotičku crkvu, zbog njenog konstruktivnog sustava, nego barokno-klasicističku, ako bi to bilo potrebno primjerice, zbog povećanja broja vjernika.⁶³ Ti prijedlozi nisu prihvaćeni.

Bollé je u međuvremenu napravio neke izmjene na projektu te je, na zahtjev Strossmayera i biskupskog konzistorija, crkva umjesto dva tornja dobila jedan. Za početak gradnje određeno je proljeće 1887. g.⁶⁴

Početak 1887. g. ponovno je došlo do izmjena, na zahtjev stanovništva vratilo se projektu s dva zvonika te se u novinama ponovno posebno naglasilo da će se crkva izvesti u neogotičkom stilu, budući da se ponovno pobunio dio župljana koji su htjeli ..."*Kirche im Kasernenstyl, wie er üblich war in der Grenze*"⁶⁵. Okružnicom od 5. svibnja iste godine odobrena je u potpunosti gradnja nove crkve,⁶⁶ da bi se krajem istog mjeseca započelo s većim pripremama za gradnju. Tih dana nabavljena je potrebna cigla iz ciglane gde. Mihalowitzki i gosp. Kiralya, s time da je ovaj drugi nabavio i potrebno vapno.⁶⁷

11. srpnja u 9 sati prije podne u vijećnici zgrade Magistrata obavljena je licitacija. Gradnja je procijenjena na 20 336 for. od toga: zemljani i zidarski radovi bez materijala 8690 for., klesarski radovi s materijalom 1631 for. 39 novčića, kiparski radovi s materijalom 1249 for., krovopokrivački radovi i materijal 595 for., limarski radovi s materijalom 1990 for., tesarski radovi 1150 for., tesarski materijal 2490 for., stolarski radovi s materijalom 791 for., bravarski i kovački radovi s materijalom 1384 for., ličilački radovi 190 for. te

naposljetku staklarski radovi 175 for. i 61 novčić.⁶⁸ Nakon toga određeni su ponuđači te nadzireteli gradnje. Nadzor nad gradnjom trebao je obnašati gradski inženjer Karl Kappus dok su gradnju izvodili Antun Vašković, isti onaj koji je će raditi i na izgradnji crkve u Erdeviku, te Stjepan Temesvary. U ime njih gradnju će rukovoditi Alexander Szabo.⁶⁹

Sve je dakle bilo spremno za najsvečaniji i tako dugo čekani čin, postavljanje temeljnog kamena. U četvrtak, 14. kolovoza prije podne, u Franjindolu su se okupili svi gradski velikodostojnici. Od gradonačelnika i njegovog zamjenika, gradskih zastupnika, bilježnika i inženjera, predsjedništva i članova Crkvenog odbora, a ceremoniji su prisustvovali supruga i majka tadašnjeg zemunskog gradonačelnik Panajota Morfija. Nakon što je župnik obavio posvetu te izrekao prigodne riječi, gradonačelnik je u glavnim crtama opisao povijest naseljavanja Nijemaca u Franjindol te istaknuo značenje ovog dana u životima franjindolskih vjernika.⁷⁰ Radovi na crkvi tekli su bez problema tako da je crkva već krajem listopada 1887. g. bila pod krovom⁷¹. Te se godine vjerojatno više nisu izvodili neki veći radovi na građevini.

Iduća građevna sezona započela je veoma dobro. U travnju su za potrebe gradnje gosp. Hauptmann i zamjenik gradonačelnika Ivan Perković poklonili veću količinu pijeska za gradnju⁷². Radovi su tekli veoma brzo tako da se u nedjelju, 27. svibnja 1888. g., u 16 sati obavila ceremonija postavljanja križeva na oba crkvena tornja. Posvetom je rukovodio kapelan Bunik uz nazočnost mnogih dostojanstvenika, između ostalog i rukovoditelja gradnje K. Kappusa.⁷³

Odmah pri kraju radova na crkvi započelo se sa zidanjem župnog dvora. 30. lipnja u 9 sati prije podne obavljena je prva licitacija. Kompletni su radovi procijenjeni na 3352 for. i 53 novčića odnosno za svaki dio posebna svota: zemljani radovi 96 for. 85 novčića, zidarski 1179 for. 98 nov., krovopokrivački 57 for., tesarski 933 for. 86 nov., stolarski 781 for. 14 nov. te limarski radovi 302 for. 70 nov.⁷⁴ Prva licitacija nije uspjela pa je provedena druga, 6. kolovoza.⁷⁵ Tijekom rujna obavljali su se posljednji radovi na samoj crkvi te je u isto vrijeme i gradnja župnog dvora bila pri kraju.⁷⁶

⁶¹ Semliner Wochenblatt (dalje SW), br. 9., 28. 2. 1886., god. VII, 2. Nažalost, kod istraživanja mi nije bilo dostupno prvih pet godišta ovog zemunskog tjednika tako da nije poznato što se točno događalo između 1879. i 1884. u pogledu planova odvajanja župe i gradnje crkve.

⁶² Glasnik Biskupije Bosanske i Srijemske, 15. 11. 1888., br. 21., 235.

⁶³ Vidi bilješku br. 60.

⁶⁴ SW, br. 41., 10. 10. 1886., god. VIII, 2.

⁶⁵ SW, br. 8., 20. 2. 1887., god. IX, 2

⁶⁶ SW, br. 7., 12. 2. 1888., god. X, 1.

⁶⁷ SW, br. 22., 29. 5. 1887., god. VII, 2

⁶⁸ SW, br. 26, 26. 6. 1887., god VIII, 4

⁶⁹ SW, br. 44., 30. 10. 1887., god. VII, 3

⁷⁰ SW, br. 33, 14. 8. 1887., god., VII, 2., Na tom broju je osim samog izvještaja s ceremonije tiskan i čitav gradonačelnikov govor.

⁷¹ Vidi bilješku br. 62.

⁷² SW, br. 10., 4. 3. 1888., god. IX, 2.

⁷³ SW, br. 22., 27. 5. 1888., 2 i br. 23., 3. 6. 1888., 2., god IX

⁷⁴ SW, br. 31., 29. 7. 1888., god. IX, 3.

⁷⁵ SW, br. 32., 5. 8. 1888., god. IX, 3.

⁷⁶ SW, br. 40., 30. 9. 1888., god. IX, 2.

Kako su župljani izrazili želju da crkva bude posvećena sv. Vendelinu, bilo je logično da se posveta crkve obavi na dan tog sveca. Početkom listopada, župnik Korajac je oputovao u Đakovo po potrebno dopuštenje. Biskup je odobrio molbu i odredio da se crkva posveti 20. listopada, iako još nije bila u potpunosti uređena. Nedostajale su primjerice orgulje, zvana pa čak i stakla na prozorima. Budući da Strossmayer nije bio u mogućnosti sam obaviti posvetu, kao zamjenika je izabrao već spomenutog petrovaradinskog župnika Iliju Okrugića.⁷⁷

I tako je 20. listopada 1888. g. obavljena posveta novosagrađene crkve u prisutnosti velikog broja stanovništva i gostiju. Poslije same posvete bila je priređena gozba za oko stotinu gostiju.⁷⁸

Nedugo zatim bio je dovršen i župni dvor te je u srijedu 5. prosinca iste godine obavljena njegova kolaudacija kojom je izvođenje ocijenjeno veoma uspješnim.⁷⁹ U svibnju sljedeće godine obavljena je i kolaudacija crkve. U komisiji su bili sljedeći članovi: od strane Biskupskog konzistorija dekan gosp. Čizmarević iz Indije, župnik Vilim Korajac, od strane Zemaljske vlade H. Bollé te od strane Gradskog poglavarstva K. Kappus.⁸⁰ Radovi su ocijenjeni kao dobri, ali su se javili neki financijski problemi. Budući da je fond za gradnju bio 40 000 for., što nije bilo dostatno, župljani su se obvezali sakupiti priloge u vrijednosti 8 000 for., ali to nisu ispunili. Isto tako nisu htjeli kupiti 5 jutara livade za svećenika te... "ne će da podmire još znatno potraživanje g. Boléa....a glede tražbine g. Boléa imaće još i kr. Kotarski sud Franjodolcima koju da rekne."⁸¹

U isto vrijeme je i konačno odobreno odvajanje franjindolske župe od one u gradu te osnivanja samostalne općine koja će iz svojih redova izabrati članove Patronatskog vijeća koji se brinu za crkvu.⁸²

Napokon je krajem prosinca izabran i župnik. Između tri kandidata: župnik Häusler, kapelan Mile Stojanović i gosp. Matija Štrac, upravitelj biskupske

tiskare u Đakovu, izabran je posljednji⁸³ te je tim činom župa mogla početi normalno funkcionirati.

Budući da nam se nije sačuvao niti jedan nacrt za ovu crkvu, a njene fotografije su prava rijetkost,⁸⁴ veoma je teško rekonstruirati njen potpuni izgled. Ali i na temelju tih podataka te dobrog opisa crkve župnika Vilima Korajca⁸⁵ možemo približno dati njenu sliku.

Crkva je bila trobrodna bazilika dužine 29 m te širine, u njenom najširem dijelu, 16 m. Visina glavnog broda bila je oko 12 m. Između dva crkvena zvonika smjestilo se predvorje koje vodilo u središnji brod crkve. Bočno od njega, u prizemljima zvonika nalazile su se, po već ustaljenom običaju dvije prostorije, stepenište za kor te jedna prostorija ili za krstionicu ili za Božji grob. Pobočni brodovi bili su kratki i niski, duljine dva traveja. Uz glavni su se brod, otprilike u njegovom središtu, nalazile dvije bočne kapele⁸⁶, duljine jednake duljini bočnih brodova te iste visine kao i glavni. Na glavni brod se nastavljalo svetište s dvije sakristije sa svake strane te poligonalna apsida. Kakvo je bilo svodenje crkve, posebno njenog centralnog dijela, ne znamo.

Pročelje crkve bilo je naglašeno istaknutim portalom, nad kojim se nalazila kamena skulptura Krista. Povrh portala otvarala se rozeta, a pročelje je završavalo trokutastim zabatom na kojem su se nalazile slijepe arkade. Zvonici, u potpunosti obrađeni kao i onaj u Erdeviku, visoko su se dizali nad okolinom. Fenestracija bočnih fasada izvedena je upotrebom različitih otvora, uvijek jasnih stilskih odlika. Kontraforni sustav, ponovno proveden na svim dijelovima crkve upotpunjavao je opći dojam.

Vanjština crkve bila je u osnovi jednostavna. Pojedini dekorativni dijelovi, poput nekih vijenaca ili kapitela bili su izvedeni u bijelom kamenu, dok je sav drugi efekt počivao na upotrebi opeke te se i na toj crkvi, kao i na svim drugim građevinama koje je Bollé gradio tim materijalom ... "vidi kako ornament proizlazi iz materijala, kako je opeka podobna za geometrizam vijenaca, konzola, portalnih okvira."⁸⁷

O unutarnjoj opremljenosti crkve znamo veoma malo. Za crkvu su planirana tri oltara, a do sredine 90-ih godina

⁷⁷ SW, br. 42., 14. 10. 1888., god. IX, 2

⁷⁸ Narodne Novine, br. 248., 27. 10. 1888., god. LIV, 3

⁷⁹ SW, BR. 50., 9. 12. 1888., god. IX, 2.

⁸⁰ Novo vreme, br. 31., 7. (19.) 5. 1889., god. I, 2.

⁸¹ Isto. Nije mi poznato je li do ikakvog spora došlo i s kojim je posljedicama završio.

⁸² Ovakav način patronatstva na području Biskupije bio je veoma rijedak. Član crkvene općine je svatko onaj koji najmanje 6 tjedana živi na području te općine. Svaki njen muški član s više od 30 godina sudjeluje pri izboru članova Patronatskog vijeća. To vijeće brine o samoj crkvi te određuje prava i dužnosti članova općine prema njoj. Patronatsko vijeće, sastavljeno od predsjednika, podpredsjednika, upravitelja pisarne, ključara, nadzornika dobara na grobljima i dr. imaju pravo birati župnika, 2 crkvena oca, 2 njihova zamjenika, orguljara i zvonara. Graničar, 22. 5. 1942., god. II, 6.

⁸³ SW, br. 49., 8. 12. 1889., god. IX, 3.

⁸⁴ Zahvaljujem gosp. Zelimiru Novakovicu iz Muzeja grada Beograda koji mi je poslao fotografiju crkve.

⁸⁵ Vidi bilješku br. 61.

⁸⁶ Nije najjasnije na koji su način ove kapele bile odijeljene od bočnih brodova. Postojanje potpunog pregradnog zida na njihovim bokovima bočni brod, koji je već bio uzak i kratak, izgubio bi svaku funkciju.

⁸⁷ Maruševski, Olga: Herman Bollé - arhitekt, restaurator, obrtnik, Historičizam u Hrvatskoj, Zagreb 2000., sv. I, 52.-62., citat str. 55.

postojao je samo glavni. Izradio ga je od drveta, po Bolléovom projektu, majstor Obrtne škole u Zagrebu. U sredini oltara nalazila se skulptura sv. Vendelina, a sa strane reljefi s prikazima iz života sveca. U prosincu 1891. g. biskup Strossmayer je poklonio crkvi sliku s prikazom sv. Roka za jedan od bočnih oltara.⁸⁸ U vrijeme kada je crkva posvećena u njoj se nalazila i propovjedaonica, također izrađena od drveta te po Bolléovom nacrtu.⁸⁹ Prozore crkve ispunjavali su i vitraji. Jedan od ranijih koji je postavljen u crkvu, krajem 1890. g., u središnji apsidalni prozor, bio je onaj s likom Bogorodice, dar župnika M. Štraca.⁹⁰ Iduće godine udovica Ana Weimann darovala je vitraj s likom sv. Ane, dok je manjim priložima prikupljen novac za vitraj s likom sv. Josipa.⁹¹

Sredinom lipnja 1889. g. u crkvu su prispjele orgulje, rad gosp. Neussera iz Neutitscheina (Nový Jičín, Moravska). Sam mehanizam smješten je u kućište izrađeno također po Bolléovim nacrtima.

Unatoč svim prinosima koje su župljani, što u novcu, što u samim darovima poklonili crkvi, javio se određeni manjak novca za isplatu zaostalih dugova te završna uređenja. Krajem 1890. g. župnik je posjetio Zagreb te dobio od vlade potreban zajam za daljnje poslove. Pomoći se pridružio i sam Franjo Josip darovavši 200 forinti.⁹²

U narednim godinama crkva je bila i oslikana, a poslove je vodio češki slikar Fröhlich.⁹³

Osim što je crkva zanimljiva po svojoj prostornoj koncepciji i monumentalnosti, koja ju izdvaja između ostali Bolléovim građevinama, zanimljiva nam je i s toga što preko nje, možda i u najvećoj mjeri, Bollé prenosi pouke naučene u ateljeu spomenutog Friedricha von Schmidta. Naime, jedan od njegovih najvećih doprinosa arhitekturi samog Beča, ali i čitave Austro-Ugarske Monarhije, osim što je gotiku učinio potpuno ravnopravnim stilom s onima koji su proizlazili iz klasičnih stilova, bila je unosenje neožbukane opeke u sakralnu arhitekturu. Iako ju je upotrebljavao još od crkve sv. Stjepana u Krefeldu (1852.-1859.), upravo u bečkom razdoblju, u onom u kojem će kod njega naukovati i H. Bollé, takav način gradnje doživljava svoj vrhunac. Lista

crkava je velika, počevši od natječajnog projekta za Votivkirche iz 1854. g., preko crkve Lazarista, v. Otmara, Bogorodičine crkve u Fünfhausu, sv. Brigitte, sv. Severina i sv. Josipa u Weinhausu.

Schmidtu je uzor sjevernonjemačka Backsteingotika, škrte dekoracije i upečatljive masivnosti, ali mu nije promakla ni suvremena sakralna arhitektura A. W. N. Pugina⁹⁴ te viktorijaska neogotika koja je upravo u opeci pronašla svoj najbolji izraz. Jedna od razlika koju Schmidt provodi u odnosu na sjevernonjemačku gotiku je ta što dekorativne dijelove, kapitele, vijence, okvire vrata i prozora izvodi u kamenu, dok su u izvorniku svi ti dijelovi izvođeni opekom. U vrijeme Bolléovog boravka u Schmidtovom ateljeu, njegove bečke crkve su upravo bile dovršene ili su se nalazile u fazi dovršavanja, tako da su, bez obzira je li Bollé i u kojoj mjeri sudjelovao na njihovom završnom opremanju, ostavile veliki dojam na samog Bolléa. Prvi dokaz tog utjecaja vidljiv je, a sada govorimo isključivo o sakralnim građevinama, na evangeličkoj crkvi u Zagrebu građenoj od 13. rujna 1883. g.⁹⁵, posvećena 30. ožujka 1884. g.⁹⁶, da bi ovaj vrhunac doživjela u izgradnji franjindolske crkve. Uzor evangeličke crkve u Zagrebu već je prepoznat u našoj povijesti umjetnosti, to je spomenuta crkva sv. Brigitte (1867.-1874.)⁹⁷ te, iako njene odjeke nalazimo i na zemunskom primjeru, ipak je veći uzor sv. Vendelinu bila crkva sv. Severina (1875.-1878.) u bečkom okrugu Neu Währingu. Posebice se to vidi na pročelju crkve gdje je gotovo svaki element, osim pobočnih portala, citiran u Franjindolu. Počevši od portala, preko rozete, trokutastog zabata, oblika i dekoracije zvonika. Sama tlocrtna dispozicija franjindolske crkve, a možemo ju samo rekonstruirati iz fotografija njene vanjštine, ponovno nas veže uz evangeličku crkvu u Zagrebu, gdje je njena centraliziranost više uvjetovana liturgijskim potrebama. Slični raspored tlocrtnih jedinica Bollé projektira na župnoj crkvi u Granešini (1886.-1887.).

Schmidtovi sakralni prototipovi nisu utjecali samo na Bolléa već i na niz arhitekata koji su se poslije školovanja u Beču razasuli po cijeloj Monarhiji. Nama najbliži i najrodniji primjer, zanemarimo li samo njene dimenzije i materijal iz kojeg je građena, je katolička katedrala u Sarajevu, rad drugog Schmidtovog učenika koja se upravo u to vrijeme gradila. A njene srodnost sa Schmidtom su tako velike da je dio onodobnog tiska izvjestio da se katedrala gradi po Schmidtovim nacrtima.⁹⁸

⁸⁸ SW, br. 49., 6. 12. 1891., 5.

⁸⁹ Glavni oltar stajao je 1500 for., pobočni, po planu, 700 for., te propovjedaonica 400 for.

⁹⁰ SW, br. 43., 26. 12. 1890., god. XI, 2.

⁹¹ SW, br. 42., 18. 10. 1891., god. XII, 7.

⁹² SW, br. 6., 8. 2. 1891. god. XII, 4.

⁹³ Vidi bilješku br. 8., 408. Crkva je oslikana u razdoblju između 1891. i 1900. U kojoj je mjeri Bollé imao ulogu u samom oslikavanju nije mi poznato. Zanimljivo je da Semliner Wochenblatt, koji je izvještavao o gotovo svakoj pojedinosti koja se izvodila u crkvi, o oslikavanju ne govori ništa.

⁹⁴ Uzor se ponajbolje vidi u Puginovoj katedrali sv. Chada u Birminghamu.

⁹⁵ Narodne Novine, br. 70., 24. 3. 1883., god. L, 262.

⁹⁶ Agramer Zeitung, br. 75., 31. 3. 1884.,

⁹⁷ Vidi bilješku br. 86.

⁹⁸ Srijemski Hrvat, br. 25., 26. 3. 1884., god. VI, 3.

Crkva koja je kronološki trebala nastati posljednja u ovom nizu, ali i kao jedna od posljednji u cjelokupnom Bolléovom opusu, je župna crkva u Čalmi, mjestu udaljenom nekoliko kilometara od Erdevika.

Kao i sve navedene župe, i u ovoj je katoličko stanovništvo u najvećoj mjeri bilo njemačko. Naseljavani od 1819. g. iz Banata i Bačke, u mjesto do tada nastanjeno većinskim pravoslavnim stanovništvom, odlučili su da i oni, ugledajući se za primjerom Erdevika, osnuju samostalnu župu te se odvoje od matične u Kukujevcima. To su i učinili 26. studenog 1869. g.⁹⁹ Kako je izgledala njihova prva bogomolja, nije nam poznato, a do početka gradnje prikladne crkve trebalo je proći još punih 45 godina.

Točnu godinu kada je Bollé izradio prve projekte buduće crkve nije moguće ustanoviti te predpostavljamo da se to dogodilo između 1906. i 1907. g.¹⁰⁰ Nakon toga, iz nepoznatih razloga, nekoliko se godina na tom polju nije poduzimalo ništa. Pitanje gradnje ponovno se aktualiziralo 1912. g. da bi se s oštrijom borbom krenulo početkom 1913. g.¹⁰¹ Glavno pitanje koje se javilo te godine bilo je ispitivanje razloga zbog kojih se crkva još nije započela graditi, budući da je za taj posao bio pripremljen novac te stoga nije postojao razloga daljnjeg odgađanja. Kritika protiv takvog stajališta državnih službi kulminirala je krajem 1913. g.¹⁰² Naime, Vlada je ponovno dala izraditi planove i troškovnik crkve, koji je iznosio 65 000 kruna, te je za potporu izgradnje odlučila donirati svotu od 5000 kruna. Taj Vladin potez naišao je na oštre kritike, budući da je prilikom obnavljanja parohijalne crkve u Čalmi pravoslavno stanovništvo dobilo tom prilikom istu svotu novca. Ta činjenica se možda i ne bi uzimala s takvim

negativnim stavom, da Vlada nije prilikom priprema za gradnju crkve 1907. obećala pomoć od 16 000 kruna.

Ogorčeni, protestno su izjavili da im je to nagrada koju su dobili zato što su godinama bili odani vlasti prilikom izbora te su poručili da i oni mogu promijeniti svoje stavove. Ova upozorenja shvaćena su, izgleda, vrlo ozbiljno tako da je već 4. veljače 1914. g. provedena licitacija za gradnju crkve i župnog dvora.¹⁰³ Ali, kako se licitacija obavljala po planovima i proračunu za gradnju iz godine 1907. i budući se javio samo jedan ponuđač, licitacija nije uspjela. Konačno je nakon trećeg puta, 23. ožujka iste godine, posao u vrijednosti od 78 000 kruna bio dodijeljen nepoznatom, osječkom poduzetniku.¹⁰⁴ Građevinska komisija je 9. lipnja predala graditelju, koji je već bio smješten u Čalmi, sve potrebno za gradnju, a župljani su nakon niza godina čekanja odahnuli i izjavili: "*Möge Gott, daß wir Deutschen endlich auch bald zu einem würdigen Gotteshaus kommen!*"¹⁰⁵ Ali, nisu imali te sreće. Prvi svjetski rat omeo je gradnju i u potpunosti se odustalo od Bolléovih planova, da bi se crkva, po planovima ing. Slavka Vukajlovića, započela ponovno graditi 1931. g.¹⁰⁶ Ta crkva služila je samo nekoliko godina svojoj svrsi, budući je porušena za vrijeme bombardiranja u Drugom svjetskom ratu, a sama je župa poslije iseljavanja njemačkog stanovništva i ukinuta te je danas filijala župe u Srijemskoj Mitrovici.

Po zadatku koji je morao obaviti u Čalmi, Bollé je bio pred uobičajenim zahtijevom, izgraditi prostorno jasnu te stilski korektnu crkvu. Isprva je crkva zamišljena kao trobrodna građevina¹⁰⁷ s dvije bočne kapele koje su tlocrtno davale crkvi oblik transepta. Sâmo svetište bilo je riješeno na iskušani način. Poligonalna apsida te dvije bočne prostorije. Ali, od ovakvo koncepta se odustalo i Bollé je projektirao jednobrodnu crkvu, gotovo centralnog karaktera.

Tema centralizirane crkve se razvijala te je kao jedna od varijanti postojao projekt, koji se sačuvao samo u skici, potpuno centralizirane crkve. Prema tom projektu središnji crkveni prostor bio bi kvadratnog tlocrta te nadsvoden kupolom na pandativima. Na stranice kvadrata trebale su lateralno biti pridodane dvije manje jedinice, pravokutne kapele (s varijantom polukružne), a ulazni i svetišni dio činili bi slični elementi sastavljeni od kvadrata i polukruga. Bočno uz glavni ulaz trebao se

⁹⁹ Vidi bilješku br. 1., 191.

¹⁰⁰ Dijecezanski muzej u Zagrebu, Zbirka građevinskih nacrti, sig. II/7. U zbirci se nalazi 22 nacrti. Poteškoće pri proučavanju predstavlja činjenica da niti jedan nacrt nije datiran niti signiran (Bolléovo rukopis je prepoznatljiv, tako da u autorstvo nema sumnje). U sačuvanoj zbirci tako jasno možemo razlučiti dvije grupe. U prvoj (kod koje su zaglavljena pisana goticom na njemačkom jeziku) imamo 5 nacrti: 1. Temelji, tlocrt, poprečni presjek, 2. i 3. Detalj pročelja - karton i paus, 4. Detalj svetišta, 4. Detalj bočne fasade. Kod druge skupine, zaglavljena pisanim također njemačkim jezikom, ali stiliziranim secesijskim slovima imamo 9 nacrti koji su uglavnom detaljizirani dijelovi prve grupe: 1. i 2. Konstrukcija svodova, karton i paus, 3. Konstrukcija krovništva, 4. Pogled na pjevalište, 5. Uzdužni presjek broda, 6. Dijagonalni presjek broda, 7. Poprečni presjek svetišta, 8. Vrh Tornja, 9. Konstrukcija kape zvonika. Uz njih u toj drugoj skupini nalaze se i nacrti župne kuće: 1. Tlocrt, 2. Fasade i presjeci, 3. i 4. Detalj trijema - karton i paus, 5. Podrum. U zbirci se još nalaze i tri posebna nacrti: 1. Skica tlocrta, 2. Temelji trobrodnog projekta (sa zaglavljem pisanim goticom, ali hrvatskim jezikom), 3. Tlocrt i uzdužni presjek (nacrt identičan onom u prvoj grupi pod brojem 1, ali bez ikakvog natpisa.)

¹⁰¹ Detsches Volksblatt für Syrmien, (dalje DV), br. 9., 27. 2. 1913., 4., god. IX..

¹⁰² DV, br. 48., 4. 12. 1913., 5., god. X.

¹⁰³ DV, br. 8., 19. 2. 1914., 2., god. XI.

¹⁰⁴ DV, br. 14., 2. 4. 1914., 2, god. XI.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Dočkal, Kamilo: Zbirka građevinskih nacrti u zagrebačkom Dijecezanskom muzeju, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, V., 1956., 1., 20.

¹⁰⁷ Na nacrtu za tu trobrodnu izvedbu (konkretno je to tlocrt u razini temelja) nije navedena niti godina niti mjesto, ali je na taj tlocrt naknadno ucrtan sustav svodova nove crkve te je iz toga izveden zaključak da je to nacrt za čalmansku crkvu.

nalaziti toranj. Iz nekog razloga od takve se koncepcije odustalo i crkva je, uz to što su joj se smanjile dimenzije, u cjelini promijenila svoj izgled.

Bollé na kraju projektira crkvu koja svojim baznim elementima pripada korpusu klasičnih neogotičkih građevina, ali, dakle, s jednom bitnom preinakom, a to je središnji crkveni prostor. I dok su ulazni i svetišni dio sastavljeni od ustaljenih elemenata, zvonik pred pročeljem, predvorje s bočnim prostorijama, svetište istih dimenzija kao i predvorje također flankirano dvijema, ali ovaj put većim prostorijama te poligonalna apsida poduprta kontraforama, crkveni brod vidljivo je drugačiji. On je trebao biti kvadrat stranica 11,90 m, koji je zbog odsječenih uglova zapravo tvorio oblik osmerokuta. Nad brodom je planiran osmerokutni križno-rebrasti "kriškasti" svodkupola koji je zbog dviju veličina stranica baze trebao imati osam različitih polja. Svodna polja spajaju se u središnjem zaglavnom kamenu koji je promijenio oblik u kružni vijenac. I dok je kod nekih Bolléovih crkava taj princip centraliziranja središnjeg prostora longitudinalne crkve također vidljiv, spomenimo ponovno evangeličku crkvu u Zagrebu, u ovom primjeru on je najizraženiji.

Vanjski plašt crkve trebao je biti organiziran po standardnom obrascu, simetričnim rasporedom kontrafora te neogotičkih prozora. Kod rastvaranja broda došlo je do nekih neuobičajenih zamisli. Tri prozora, bifora s dvije monofore, smješteni su u gornju, manju zonu bočnog zida te je time osvjetljenje crkve uvelike smanjeno.

Oblik i dekoracija zvonika isprva su trebali biti riješeni uobičajenim neogotičkim leksikom. Kvadrat u presijeku, podijeljen je na etaže rastvorene različitim tipovima otvora te zaključen strmom piramidalnom kapom. No, detaljizirani nacrti pokazuju potpuno drugačiju situaciju. I dok su oblik i donje etaže zvonika ostali isti, gornji dio dobio je dekoraciju po kojoj se ova crkva ponovno izdvaja iz korpusa Bolléovih djela. Naime, drveni dijelovi okna prozora etaže sa zvonima izrezbareni su po uzoru na ornamentiku seljačkih kuća, tako da je pripadnost sakralnom naglašena shematski rezbarenom monstrancem u vrhu prozora. Motiv "narodnog" javlja se i na rezbarenom kućištu za sat na kapi zvonika, a ona sama piramidalnog oblika lagano zaobljene baze evocira utjecaj germanske gotike te se tim motivom Bollé vraća na početak svoje karijere, na tornjić pregrađene Stankovićeve kuće na Trgu bana Jelačića u Zagrebu, tornjić koji je izazvao opće zanimanje onodobne javnosti.

U sakralnim objektima Bollé se narodnim motivima služio rijetko, gledajući čitav njegov opus, upotrebljavajući ih samo u izgradnji te obnovi turopoljskih drvenih kapela, dok je ovakvu mješavinu gotike i narodne ornamentike na sakralnoj gradnji upotrijebio samo

ovdje, zasigurno se sjećajući davno izrečene teze I. Kršnjavog: "... ali se zgrade građene stilom tzv. gotskim najbolje dadu udesiti u duhu te naše narodne ornamentike"¹⁰⁸.

I dok je kod projekta crkve došlo do sinteze gotike i narodne gradnje, kod projekta župnog dvora Bollé se u potpunosti okreće konkretnoj, srijemskoj kući.

Tlocrt ovog objekta, gotovo kvadratan, sadrži u sebi logičnu i funkcionalnu dispoziciju prostorija. Budući da je kuća položena na visoki sokl, do njenog trijema prilazi se uskim stepeništem. Dva ulaza u kuću, manji i veći, vode u hodnik oblika slova U. Između njegovih krakova smještene su stube za podrum i tavan te zahod. Iz hodnika vodi pristup u sve ostale prostorije. Desno od ulaza smješteni su ostava, kuhinja i blagovaonica, u glavnoj osi smještena je veća blagovaonica, na vanjskoj fasadi istaknuta uvučenim zidnim poljem, dok su lijevo od glavne osi položene spavaća, dnevna i radna soba. Posebno veliki i akcentirani podrumski su i tavanski prostor, prostrani da mogu primiti sve obilje plodova srijemskih polja. Vanjština dvora na stražnjoj i bočnim fasadama organiziran je jednostavno i racionalno s prozorskim otvorima različitih širina. Po površini svih fasada tekla bi dekoracija sastavljena od uzdužno položenih tamnih i svijetlih traka.¹⁰⁹

Najbogatije je razvedena glavna fasada. Mali trijem dužine nekoliko metara rastvoren s tri polukružna luka upisanima u poligonalne glavi je element čijim je motivom određena regionalna pripadnost župe. Motiv tako konstruiranog i dekoriranog trijema javlja se na tradicionalnim srijemskim seljačkim kućama.¹¹⁰ Među Bolléovim sačuvanim projektima nastalima početkom XX. st., u vrijeme angažmana oko obnove franjevačke crkve u Iloku, nalazi se crtež seljačke srijemske kuće. Svojim formama ova kuća, naravno s nekim preinakama, u potpunosti odgovara župnom dvoru u Čalmi te pokazuje u kojoj mjeri Bollé, uvijek okrenut općim odrednicama stila, znao iskoristiti te prilagoditi ono zatečeno što je na određenom području pronašao. Istodobno, Bolléu nije promakao rad M. Pilara i J. Holjca na bilježenju narodne izgradnje te njihovo kapitalno djelo "Hrvatski građevni oblici".¹¹¹ Ovakve

¹⁰⁸Vidi knjigu navedenu u bilješci br. 30. , 92., citat preuzet iz Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 68. Zagreb 1980., I. Kršnjavi, Listovi iz Slavonije, 81.

¹⁰⁹Nije jasno na koji način je trebala biti provedena ova dekoracija.

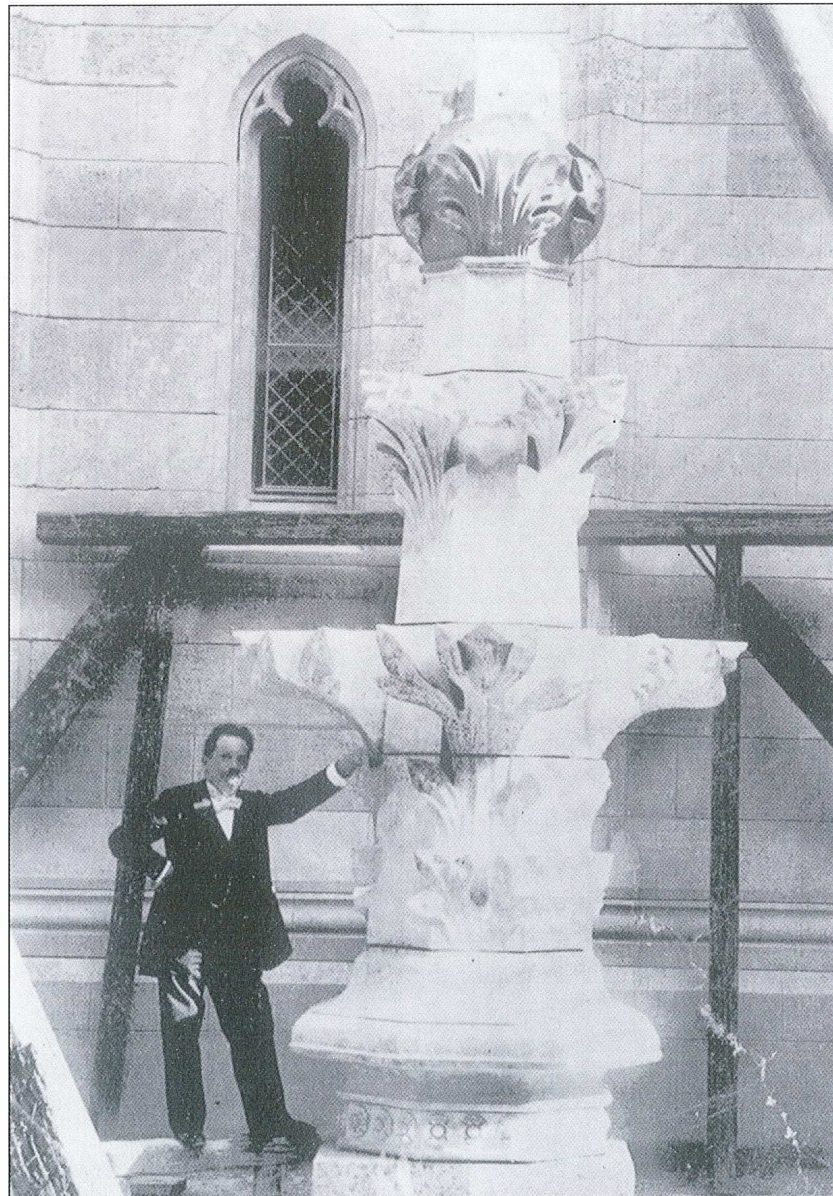
¹¹⁰Likovna enciklopedija Jugoslavije, sv. 2., Zagreb 1987., slika na str. 438. uz enciklopedijsku jedinicu Narodno graditeljstvo, str. 436-441. stoji slika kuće u Neštinu s trijemom s devet lukova. Kuća je vjerojatno iz sredine 19. st., fotografija reproducirana na str. 458.

¹¹¹U slikovnom dijelu te knjige, objavljenom 1900.-1909. nalazimo nekoliko primjera kuća sa sličnim trijemovima u Mitrovici, Staroj Pazovi, Tovarniku, Lipovcu te u Batajnici - ista ona koju skicira i sam Bollé.

oblike Bollé je upotrijebio i na projektu vincilirske kuće iz 1890.¹¹² I oblik krova, na četiri vode s ravnim sljemenom projektirao je na obje građevine.

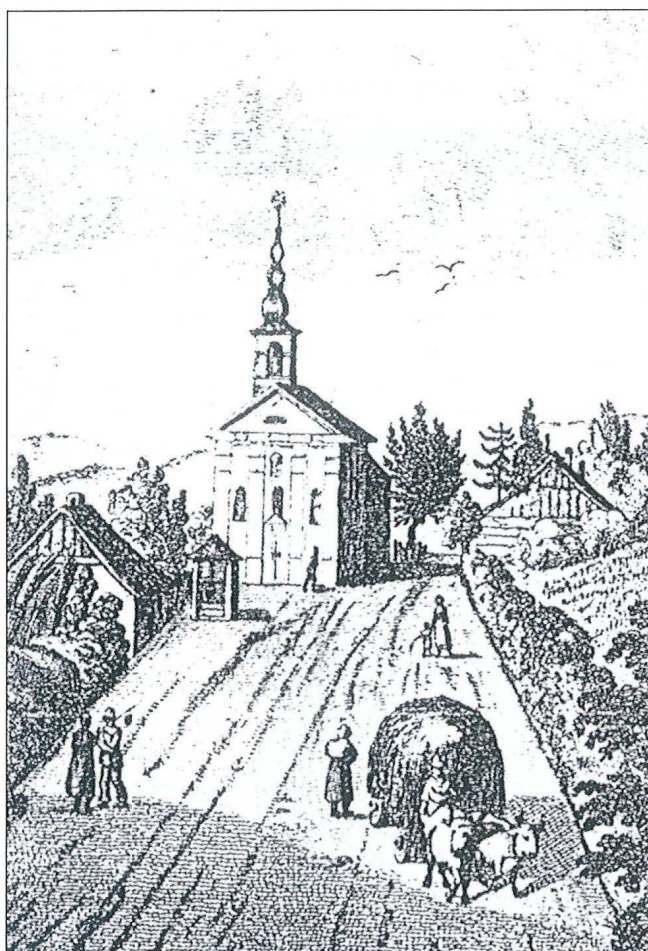
Rad Hermana Bolléa na području Srijema, dugo vremena zaboravljen, nije zanimao istraživače niti u Hrvatskoj niti u Vojvodini. I dok je hrvatska povijest

umjetnosti muku mučila s pitanjima Bolléovog djela, prvenstveno na području restauracija i dugo vremena promatrala njegov rad kroz prizmu restauracije zagrebačke katedrale, vojvodanska se povijest umjetnosti bavila svojom bogatom baroknom baštinom. Na daljnjim istraživanjima je da se te činjenice isprave te da se Bolléovo djelo ispravno revalorizira u njegovoj potpunosti.

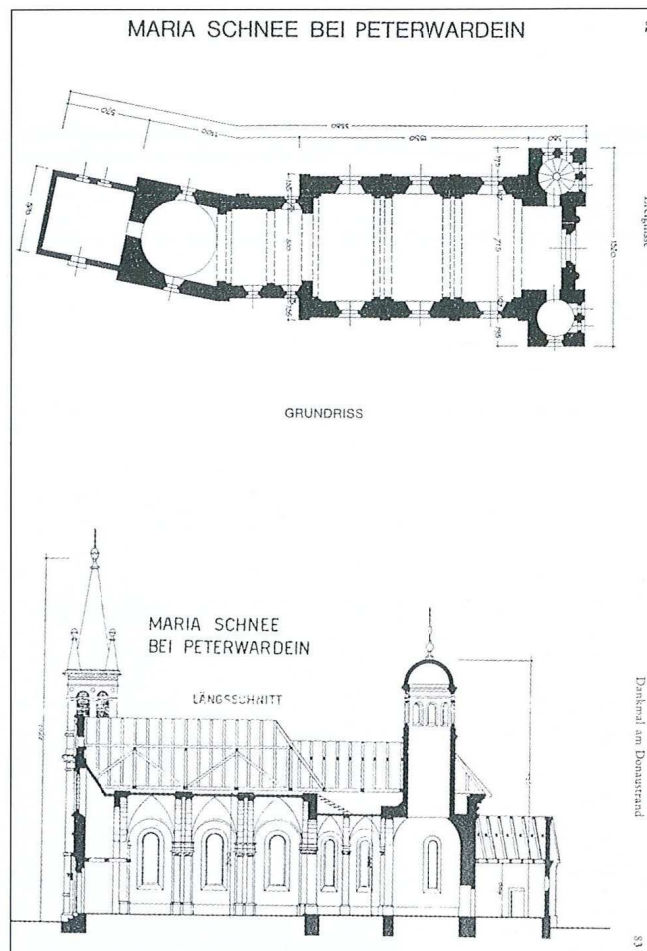

Sl. 1. H. Bollé kod završenog vrha tornja zagrebačke katedrale (oko 1901. g.)

¹¹²Za sada mi nije poznato je li ovaj projekt izveden. Slika reproducirana u: *Život umjetnosti* 26/27., Zagreb 1978., 114.

Sl. 2. Majka Božja Snježna kod Petrovaradina, oko 1820. g.

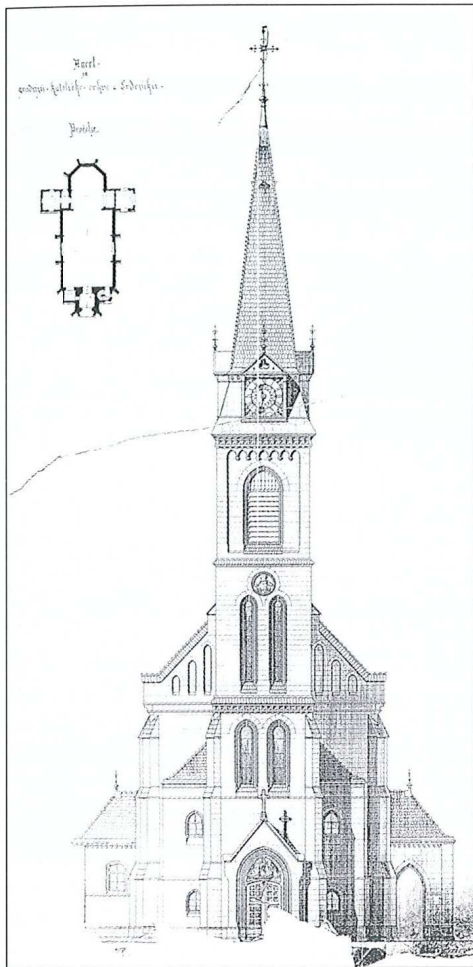
Sl. 3. Majka Božja Snježna kod Petrovaradina, tlocrt i presjek

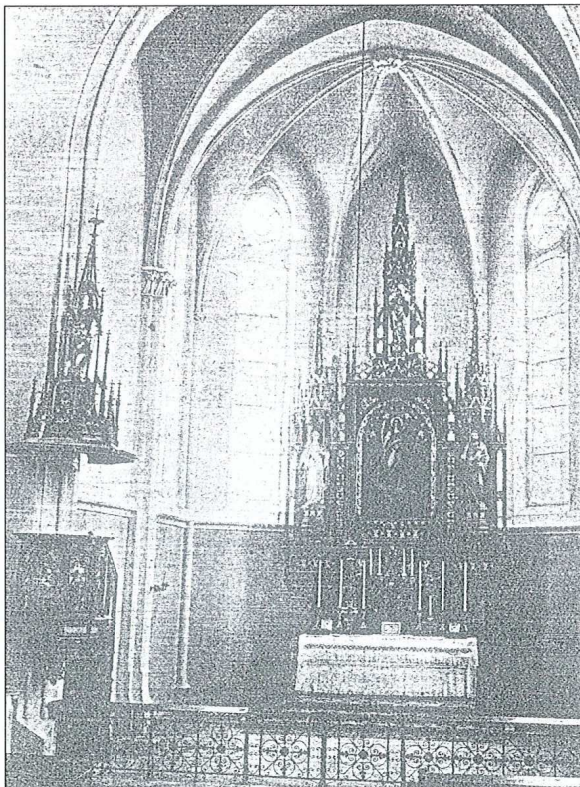
Sl. 4. Majka Božja Snježna kod Petrovaradina, današnje stanje

Sl. 5. Majka Božja Snježna kod Petrovaradina, današnje stanje

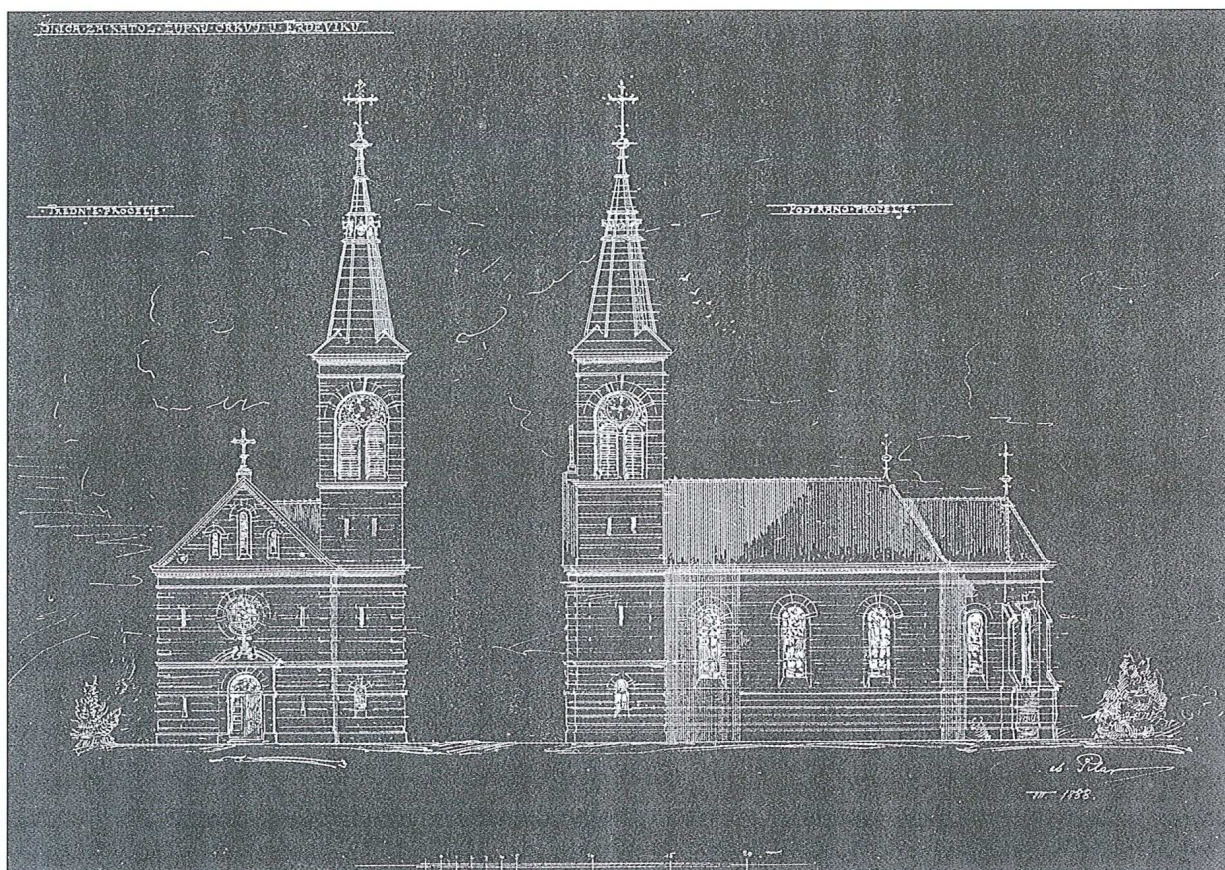
Sl. 6. Župna crkva u Erdeviku, Bolléov nacrt pročelja i tlocrt

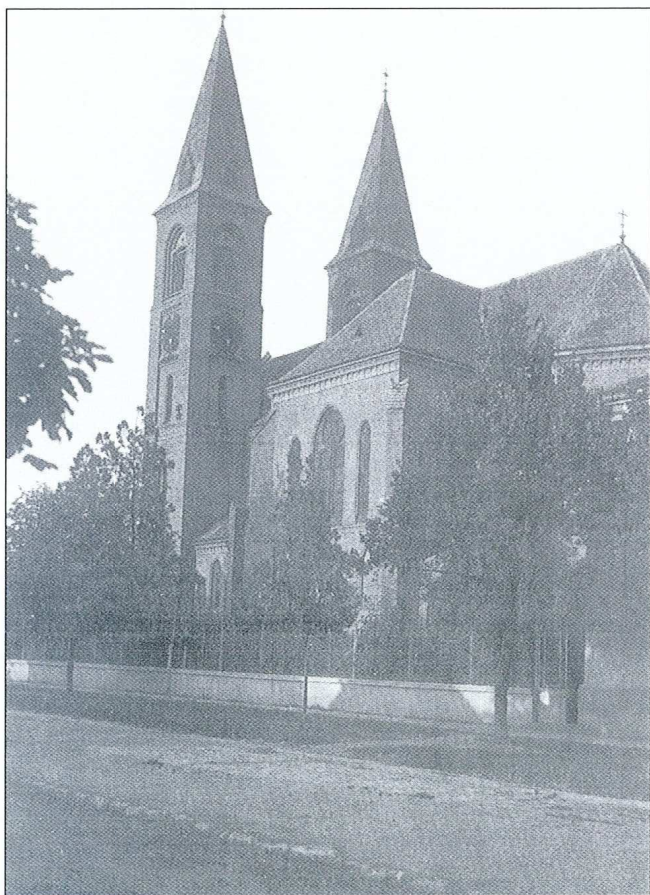
Sl. 7. Župna crkva u Erdeviku, unutrašnjost neposredno nakon izgradnje

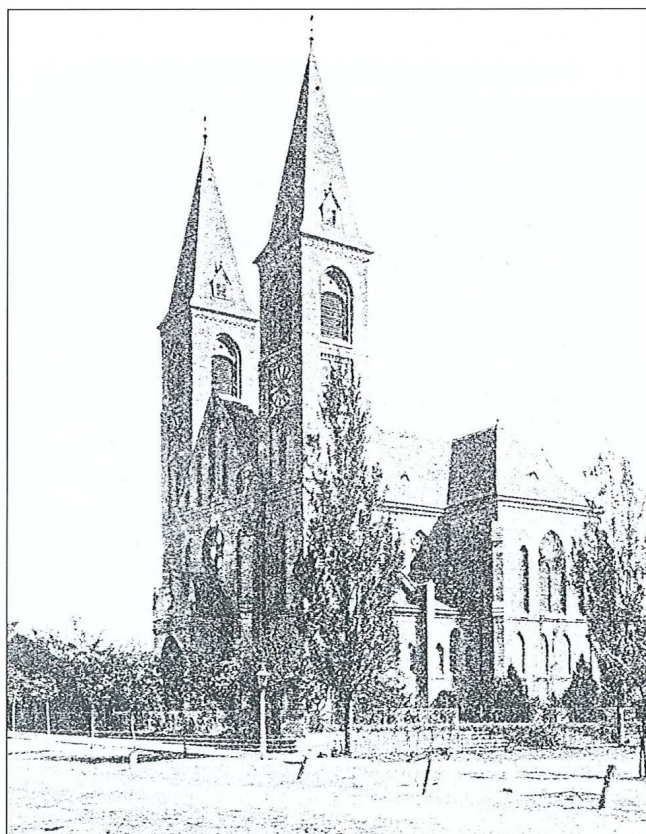
Sl. 8. Župna crkva u Erdeviku, Bolléov nacrt glavnog oltara

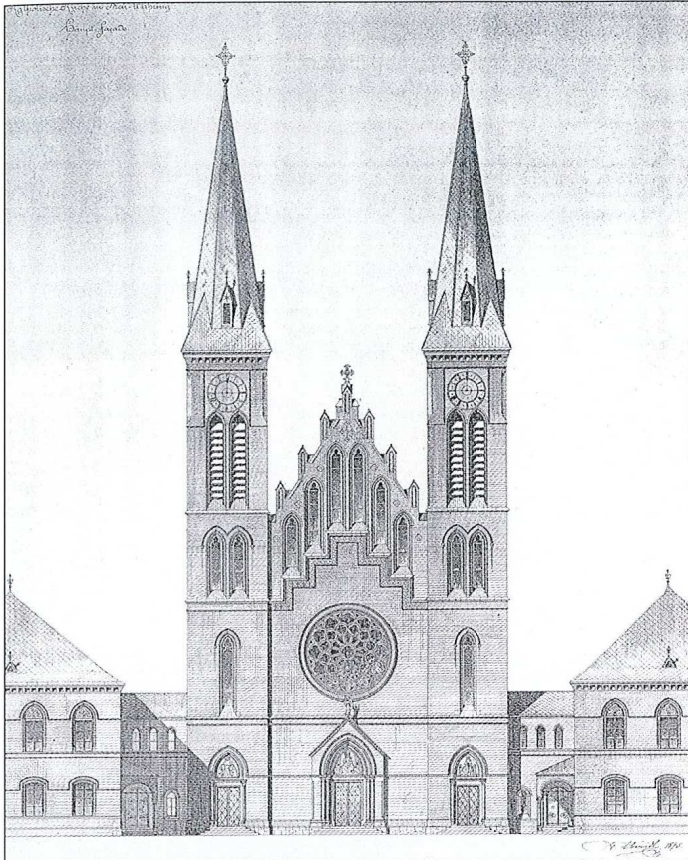
Sl. 9. Martin Pilar, Projekt erdevičke crkve

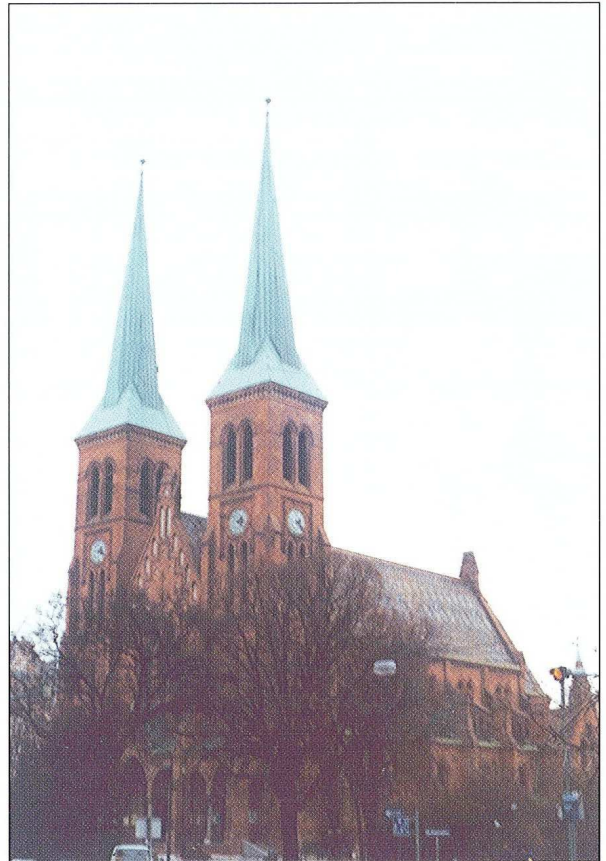
Sl. 10. Župna crkva sv. Vendelina Franjindol (Zemun), bočna fasada

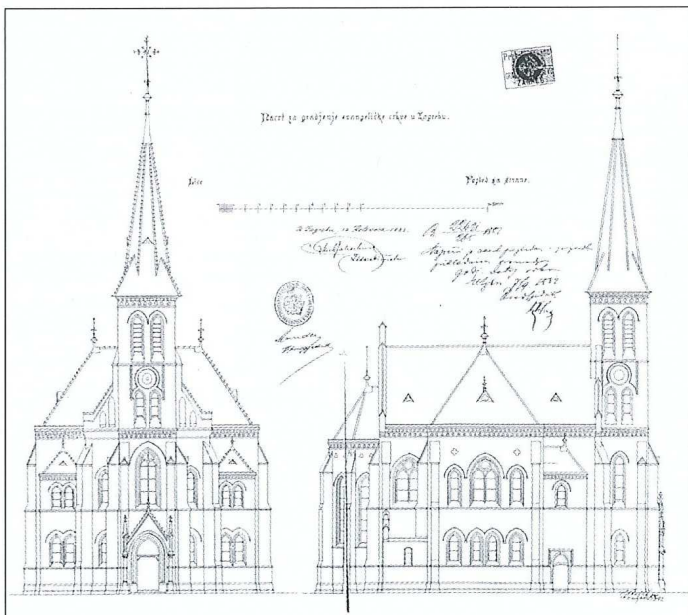
Sl. 11. Župna crkva sv. Vendelina Franjindol (Zemun), pročelje

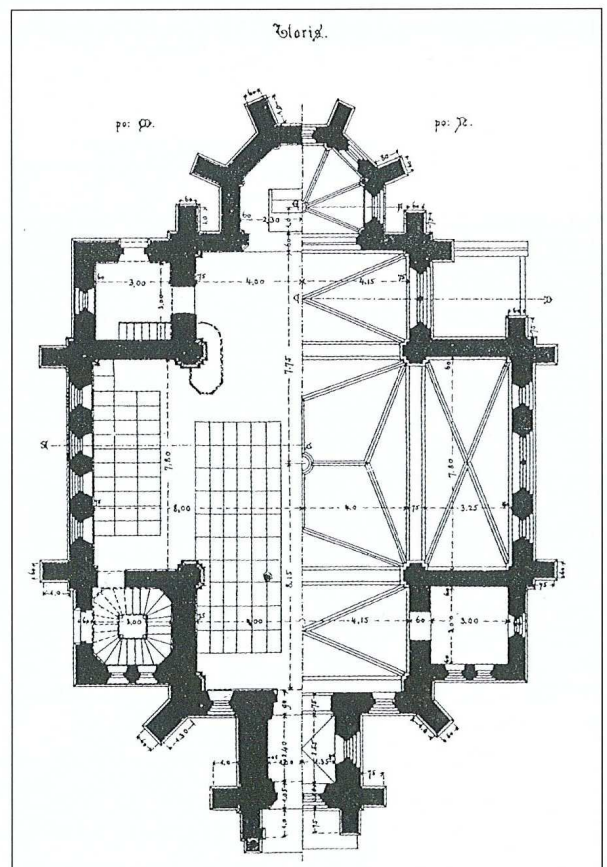
Sl. 12. Friedrich von Schmidt, projekt crkve Lazarista u bečkom okrugu Neu Währing, 1875. g.

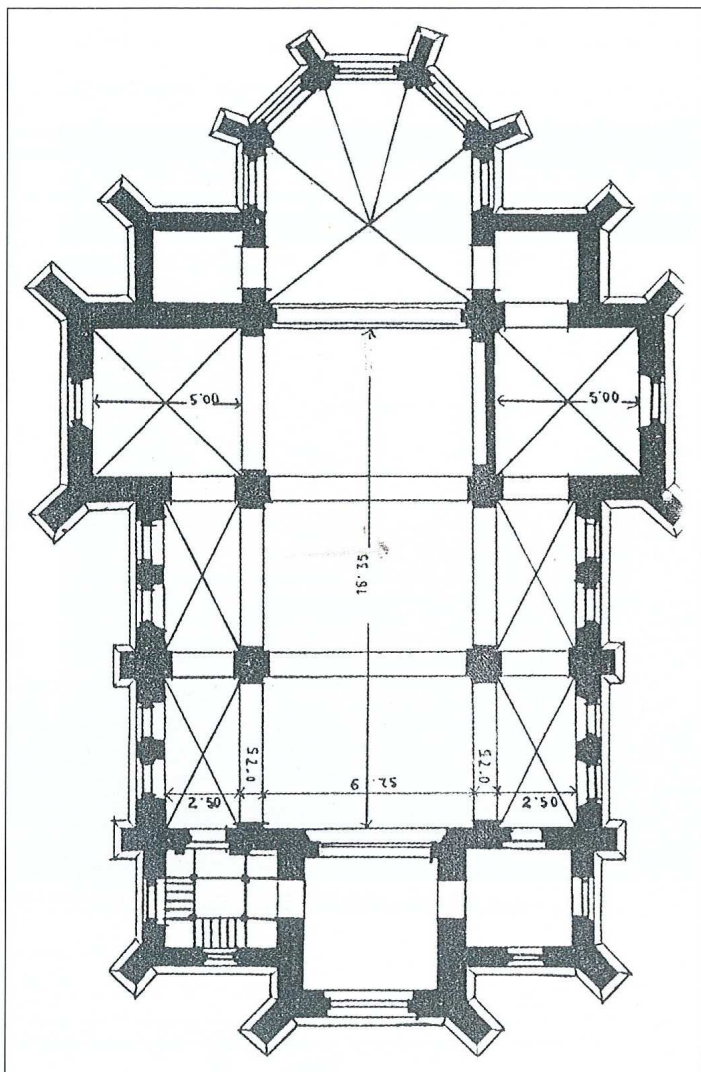
Sl. 13. F. von Schmidt, crkva sv. Brigitte u Beču

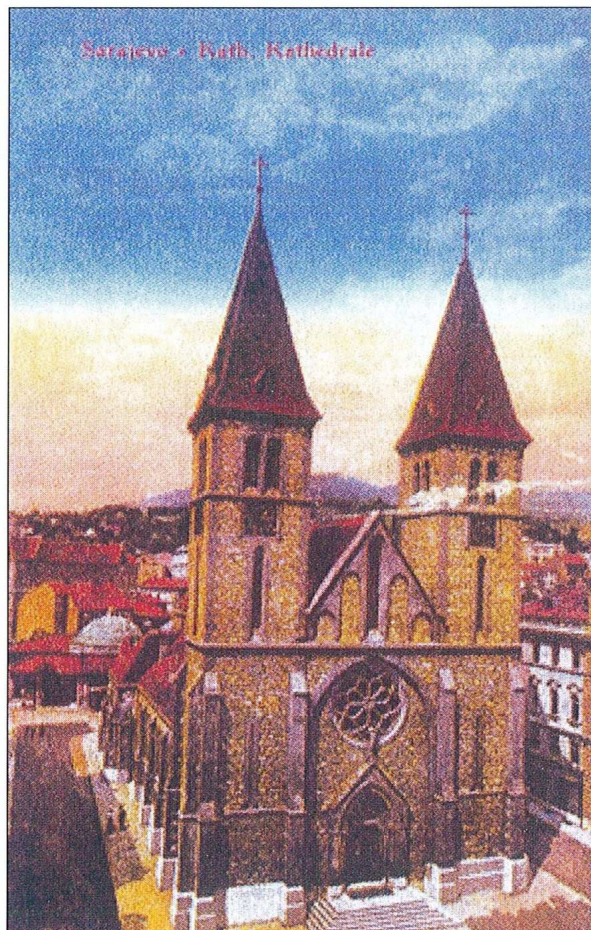
Sl. 14. H. Bollé, nacrt evangeličke crkve u Zagrebu, 1882. g.

Sl. 15. H. Bollé, tlocrt iste crkve

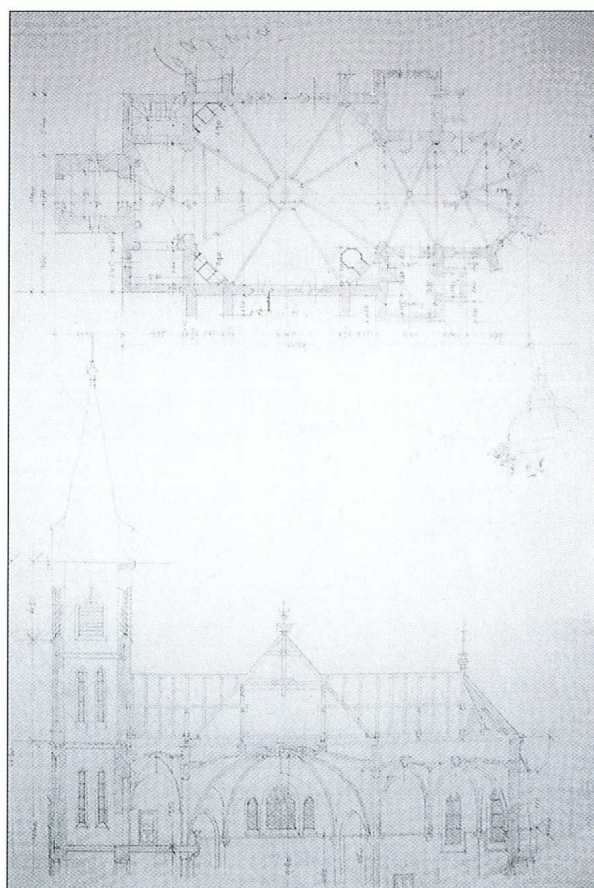
Sl. 16. G. Bollé, tlocrt župne crkve u Granešini (1886./87. g.)

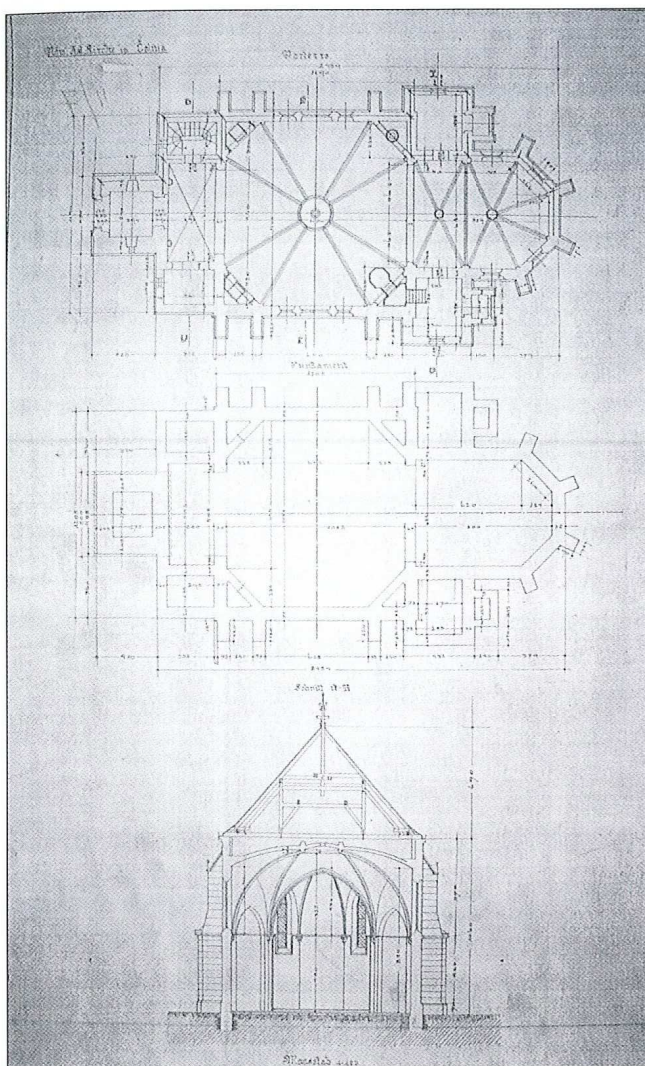
Sl. 17. Josip Vancaš, katolička katedrala u Sarajevu

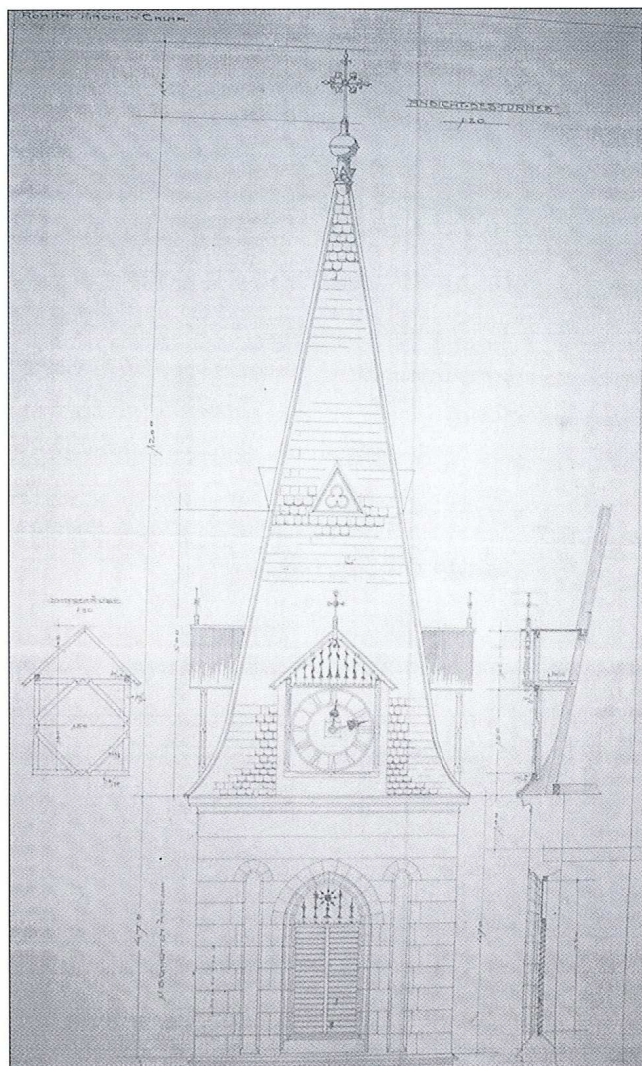
Sl. 18. Skica seljačke kuće u Batajnici (H. Bollé), prije 1914. g.

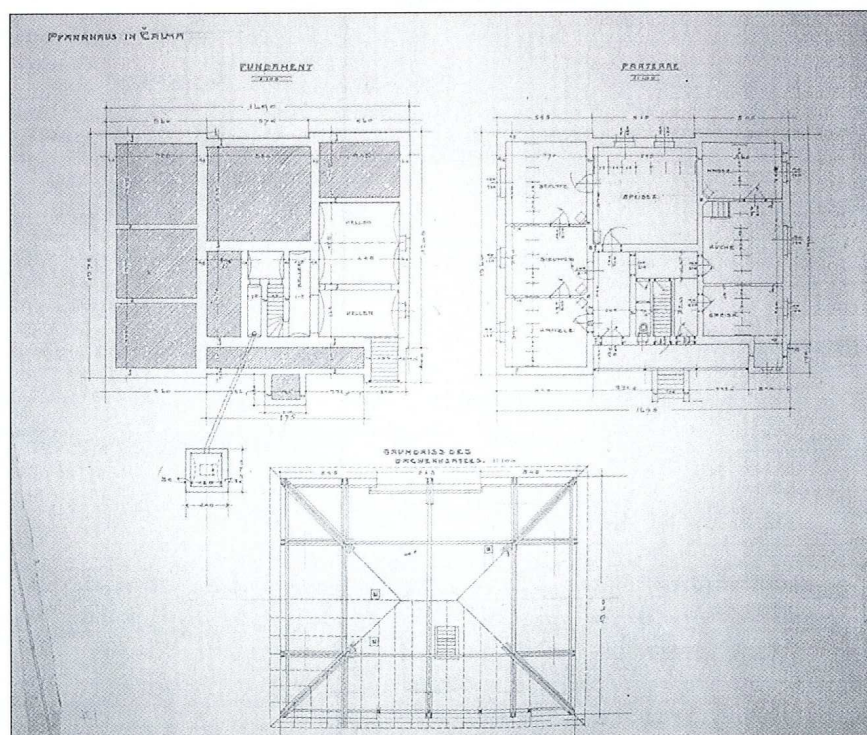
Sl. 19. Čalma, tlocrt i uzdužni presjek župne crkve

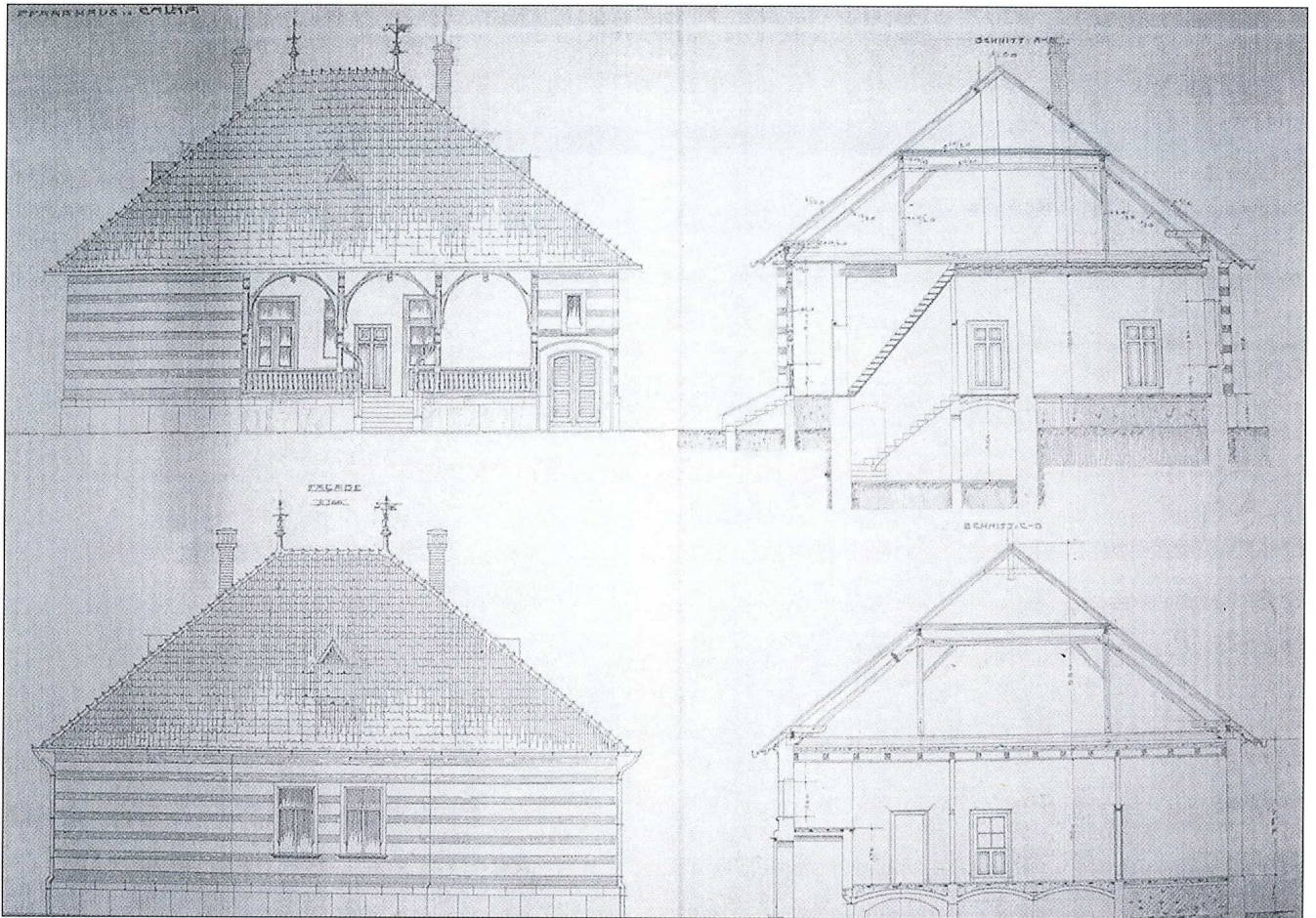
Sl. 20. Čalma, tlocrt, tlocrt temelja, poprečni presjek župne crkve

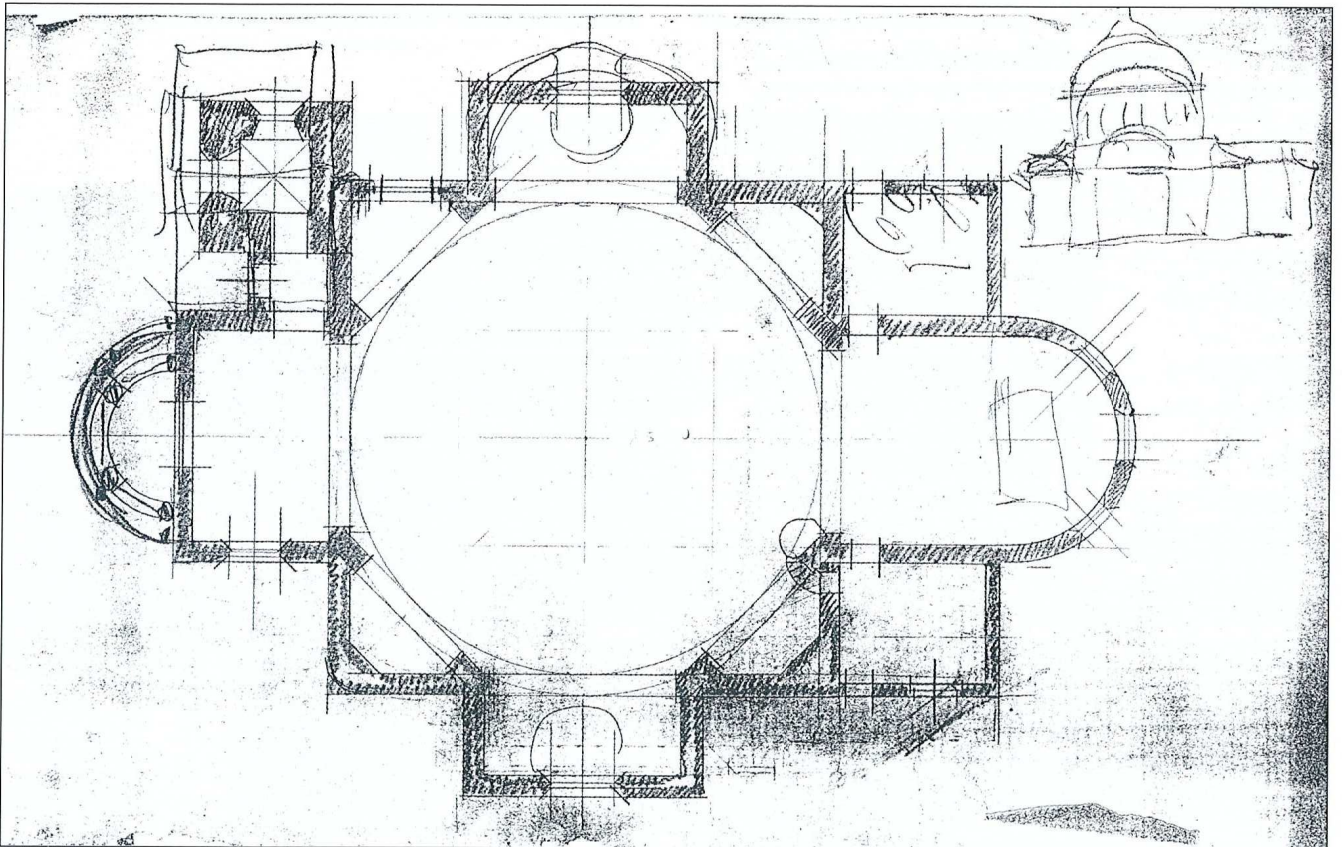
Sl. 21. Čalma, vrh tornja župne crkve

Sl. 22. Čalma, župni dvor; presjeci, tlocrti i pogledi

Sl. 23. Čalma, župni dvor; presjeci, tlocrti i pogledi

Sl. 24. Čalma, varijanta tlocrta župne crkve

HERMAN BOLLÉ IN SRIJEM

SUMMARY

The Srijem region, two administrative church regions of the catholic and ortodox services take a significant role in the work of Herman Bollé. His arrival to Croatia was connected with this region i.e. with the bishop J.J. Strossmayer. In Srijem Bollé had been very active throughout his creative work on both activity fields, the restauration and new building of sacral objects. First he was connected only to the catholic church but later on after the political disagreement of the bishop Strossmayer with Kršnjavi and Bollé the latter turned to the orders of the Serbian ortodox church.

The text deals with four objects. The restauration of the pilgrimage church of the Holy Mother of Tekija by Petrovaradin is Bollé's earliest work in this region, his supervision of the works at Đakovo cathedral construction excluding. The restauration influence of Violetta la Duca filtered through the Friedrich Schmidt school is slightly visible on this object as well.

The complete influence of Schmidt's neogothic style is present at other three churches mentioned. Whereas in the Erdevik church Bollé used the features of the neogothic style started in this form in the middle of the 19th century by an English architect A.W.N. Pugin in the church of St. Vendelin in Franjindol (Franzthal) in Zemun Bollé appears as Schmidt's student having used bricks as main building and decorative element, material that on Schmidt's merit had became favourite material to build sacral (neogothic) building with.

In his later project of the parish church in Čalma Bollé expresses his consistency in applying neogothic style form but this time in connection with then current question of national style, propagated a few decades earlier by Bollé's tutor I. Kršnjavi.